

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

III круглий стіл

«ВІД АРИСТОКРАТІЇ ДО ЄЛІТИ: ДОМОДЕРНІ ТА МОДЕРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ІЄРАРХІЇ ТА СЕРЕДОВИЩЕ ПРАВЛЯЧОЇ ВЕРСТВИ»

Програма та матеріали

*м. Кам'янець-Подільський,
Галереї мистецтв (вул. П'ятницька, 11),
20 червня 2023 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2023

УДК 94(477):[303.684+316.343-058.12]001.4

III круглий стіл “Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”: Програма та матеріали. Кам’янець-Подільський, 20 червня 2023 р. Київ:НАН України, Ін-т історії України, 2023. 64 с.

У збірнику тез за підсумками круглого столу висвітлено питання участі князів Ружинських як військових діячів Речі Посполитої у війні проти Московської держави; зроблено спробу осмислити складний процес становлення політичної еліти Гетьманщини, зокрема, на прикладі постатей Б.Хмельницького і М.Кривоноса, з’ясувати розуміння її суспільної ролі творцями "Конституції Пилипа Орлика". Розкрито співвідношення понять "аристократія" і "свобода" в умовах європейського раннього модерну. Окреслено специфіку формування політичної еліти Молдавського князівства у перші десятиліття XVII ст. Висвітлено роль української інтелектуальної еліти XIX ст., внесок знаті у культурний поступ соціуму, її меценатські ініціативи. У контексті вивчення феномену аристократії проаналізовано низку методологічних, джерелознавчих та історіографічних питань.

© Інститут історії України Національної Академії наук України, 2023
© Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2023
© Автори, 2023

ОРГКОМІТЕТ

Заремба О. О., директор
Кам'янець-Подільського
державного історичного
музею-заповідника

Йолтуховський Р. В., вчений
секретар Кам'янець-По-
дільського державного
історичного музею-запо-
відника

Калуцький С. С., завідувач
науково-експозиційного
відділу Кам'янець-Поділь-
ського державного істо-
ричного музею-заповід-
ника

Нестеренко В. А., провідний
науковий співробітник
Кам'янець-Подільського
державного історичного
музею-заповідника

Смолій В. А., директор
Інституту історії
України НАН України

Блащук С. М., науковий
співробітник відділу
української історіо-
графії Інституту
історії України НАН
України

Ващук Д. П., старший
науковий співробіт-
ник відділу історії
України середніх віків
і раннього нового часу
Інституту історії
України НАН України

Черкас Б. В., провідний
науковий співробіт-
ник відділу історії
України середніх віків
і раннього нового часу
Інституту історії
України НАН України

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 20 червня 2023 р.)

12.30–13.00. Реєстрація учасників

13.00. Відкриття

Засідання 1

Модератор: *Сергій Калуцький*

Андрій Блануца

КНЯЗИ РУЖИНСЬКІ ЯК ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ У ВІЙНІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Валентин Константінов

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVII ст.

Андрій Гурбик

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ XVII ст.: ВЛАДНІ ЦАБЛІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ТА ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ

Валерій Степанков

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У 1648 р.: РУСЬКИЙ "МОЙСЕЙ" ЧИ ОЧІЛЬНИК КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Віталій Степанков

МАКСИМ КРИВОНІС ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОТОЕЛІТИ 1648 р.

Василь Кононенко

СПРИЙМАННЯ ЕЛІТИ У СВІДОМОСТІ УКЛАДАЧІВ "КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА" 1710 р.

Світлана Блащук, Дмитро Ващук

АКАДЕМІК МИКОЛА ВАСИЛЕНКО ТА ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ

Дмитро Вирський

АРИСТОКРАТІЯ І СВОБОДА: СПЕЦИФІКА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РАНЬОГО МОДЕРНУ

Юрій Степанчук

ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ У МОНОГРАФІЇ ЯКОВА ОГОРОДНИКА "ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО"

Кава-брейк

Засідання 2

Модератор: *Віталій Степанков*

Надія Темірова

ОСВІТНЯ МІСІЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.

Ольга Гончар

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА & ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ВЗАЄМОДІЯ І ПРОТИСТОЯННЯ

Володимир Парацій

ДО ПІЗНАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ МАГНАТСЬКИХ РОДИН: ПРО БІБЛІОТЕКУ СЕНЯВСЬКИХ У БЕРЕЖАНЬСЬКОМУ ЗАМКУ

Алла Ковальчук

СКАРБИ ХУДОЖНЬОГО ВІДДІЛУ МУЗЕЮ. ПОРТРЕТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ ХІХ ст. У КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Сергій Калуцький

АРИСТОКРАТІЯ ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ПЛАТОНА – ТВОРЦІ СЕНСІВ Й ОХОРОНЦІ СПРАВЕДЛИВОГО УСТРОЮ

Дискусія

КНЯЗІ РУЖИНСЬКІ ЯК ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ У ВІЙНІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

АНДРІЙ БЛАНУЦА

(Київ)

Український князівський рід Ружинських, представники якого виводили свій родовід від литовського князя Наримунта, упродовж XVI ст. пустили міцне коріння на теренах Київщини та Волині. Факт володіння Ружинською, Паволочською та Котельницькою волостями, дав підстави низці дослідників вважати Ружинських князями-магнатами. Князі Остафій, Микола, Михайло та Кирик уславили рід своєю бойовою звитягою, очолюючи козацькі загони чи королівські роти. Козацькі ватажки Михайло та Кирик оспівані в народних піснях та переказах, а Роман Кирикович ввійшов в історію як гетьман військ Лжедмитрія II.

Роман з молодих літ разом з батьком був завзятим оборонцем православ'я: 1595 р. обоє записалися до львівського ставропігійного братства, разом там внесли скаргу про кривди, завдані грецькій релігії "поляками послушенства папського". 1599 р. був на віленському з'їзді дисидентів з антиунітатами, відіграв там активну роль і був обраний одним із генеральних провізорів, котрі повинні були турбуватися про інтереси православної церкви, а також протестантських зборів. Утім зацікавленість молодого Ружинського релігійними справами була короткотривалою, і він невдовзі присвятив себе військовій справі.

1596 р. разом із батьком брав участь у придушенні козацького повстання Северина Наливайка, за що був прийнятий на королівську службу й невдовзі вислужив чин королівського ротмістра. Вже 1600 р. бере участь у поході коронного гетьмана Станіслава Жолкевського на чолі роти кількістю у 100 коней. Протягом 1601–1602 рр. Роман служив в Інфлянтії на чолі 200-кінної козацької роти у королівському полку.

Поворотним моментом у долі князя стали московські походи польських військ. Вже 17 листопада 1604 р. Лжедмитрій I по дорозі на Москву урочисто в'їздає до Києва у супроводі роти Ружинського. Тоді ж князь отримує кошти на подальше вербування добровольців до війська Самозванця. До цієї акції

Роман доклав чимало зі своєї шкатулки, бо у 1604 р. отримав три позички під заставу володінь на значну суму – 36 тис. 500 польських золотих. Загалом протягом 1603–1606 рр. він позичив у своїх різних прихильників щонайменше 53 тис. 830 золотих. Частина цих грошей була призначена на службу у кварцяному війську, до часу створення ним гусарської роти чисельністю у 100 коней.

Протягом весни 1606 р. Ружинський перебував деякий час вдома й брав активну участь у сеймових засіданнях, під час роботи яких здобув серед шляхти певну популярність. Так, Бельський сеймик із захватом включив до інструкції від 27 березня 1607 р. своїм послам пункт з проханням до короля надати Ружинському якісь володіння на вічність на Україні, "або якоїсь суми грошей". Вже 7 березня 1607 р. князь брав участь у з'їзді шляхти Руського, Подільського і Волинського воєводств у Львові, де була прийнята антирокошова ухвала.

Після провальної акції Лжедмитрія I на авансцені історії з'явився ще один претендент на московський трон – Лжедмитрій II. Молодий і запальний Ружинський швидко зконтактував із новим Самозванцем та увійшов до нього в довіру. Роман розпочав заново збирати гроші на похід на Москву. Зокрема, він позичив 70 тис. золотих у Януша Острозького та віддав у боргову заставу свої Паволочські та Ружинські маєтності. У жовтні 1607 р. на чолі 1 тис. кінноти він вирушив до Орла, де розташовувалася резиденція Самозванця. Сам в кінці грудня вирушив під Чернігів і там очікував на прибуття інших добровольців. До князя почали прибувати як звільнені з королівської служби, так і рокошани. Таким чином, він зібрав біля 4 тис. досвідчених у боях і сміливих жовнірів. З Чернігова Ружинський вислав посольство до Лжедмитрія II із повідомленням про свій перехід кордонів Московської держави й наміром долучитися до його війська. У новому 1608 р. його військо направилось по слідах послів, з яким зустрілося під Новогрудком. Посли виклали свою реляцію в усній формі, після чого почався похід до віддаленого на 6 миль від Орла Кромів. Тут Ружинський затримався на триваліший термін і вислав до Самозванця друге посольство. Переговори йшли напружено, коли військо зажадало грошей, котрих Самозванець не мав, а що най-

важливіше, проти Ружинського інтригував Микола Меховіцький, тогочасний "гетьман" Лжедмитрія II, боячись втратити своє впливове становище. Після "гвалтовних" суперечок посли повернулися до Кромова, щоб віддати реляцію за наслідком переговорів. Образа війська неприязним прийняттям була такою сильною, що його значна частина вирішила повертатися додому. Водночас частина старшини в Орлі, бажаючи рятувати ситуацію, запропонувала, щоб Ружинський особисто зустрівся із Самозванцем з метою усунення всіх непорозумінь.

Взявши із собою "до 200 товариства самого" і "півчверті ста піхоти" Ружинський вирушив до Орла. Однак, і він зустрів негостинний прийом Самозванця, котрий на очах війська висловлював Ружинському своє незадоволення; зволікав із прийняттям його командування, а також на влаштованих банкетах виказував лише спротив його бажанням. Через це князь вирішив повертатися додому. І лише під впливом умовлянь із боку "царських" ротмістрів погодився залишитися до наступного дня, коли мала зібратися генеральна рада. Рада запросила Ружинського на почесне місце і проголосила своє рішення про скинення М. Меховіцького, а також проголосила Ружинського "найвищим командувачем і гетьманом" всього війська і направила своє рішення Лжедмитрію II, вимагаючи у нього оголосити ім'я людини, котра звинуватила князя у зраді. Від того часу Самозванець став маріонеткою у руках Ружинського, але також дякуючи достоїнствам свого нового "гетьмана" почав здобувати важливі військові перемоги. Теоретично найвища влада над всім військом концентрувалась в руках молодого князя, однак практично відомі командири, такі як Ян Павло Сапега, Олександр Зборовський і Олександр Лісовський мали значну оперативну самостійність, що призводило до гострих конфліктів між ними і Ружинським.

**АКАДЕМІК МИКОЛА ВАСИЛЕНКО
ТА ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ**

СВІТЛАНА БЛАЩУК

(Київ)

ДМИТРО ВАЩУК

(Київ)

Микола Прокопович Василенко (1866–1935), беззаперечно, належить до одних із найталановитіших українських істориків держави і права. У 1920-х рр. очолював Комісію для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. Саме у цей час спалахнула досить напружена дипломатична боротьба між радянською Росією, Литвою та Польщею. Мова йде про умови укладених мирних договорів 12 червня 1920 р. (литовсько-російський) і 21 березня 1921 р. (польсько-російський) та зобов'язання Росії повернути історико-культурні цінності, до яких належала і Литовська Метрика (далі – ЛМ). Цілком передбачувано, що питання зайшло у глухий кут, оскільки російська влада не збиралась виконувати зазначену умову договорів.

З новою силою питання про ЛМ постало у зв'язку і з ухваленням 18 вересня 1925 р. Президією ЦВК СРСР рішення про передачу Україні та Білорусі їхніх архівних матеріалів, що перебували в архівосховищах Росії. У зв'язку з цим створено спеціальну підкомісію, яка, крім усього іншого, також обговорювала питання ЛМ. На думку М. Шумейка, саме це й підштовхнуло литовську сторону активізувати свої домагання щодо ЛМ. Стосовно архівних матеріалів, які на той час перебували у наукових установах уже загальносоюзного значення, підкомісія затвердила пропозицію В. Максакова. Вона зводилася до того, що такі фонди не можна передавати. Однак представники УСРР і БСРР хотіли внести певні корективи, згідно яких фонди, що за своїм змістом повністю стосувалися тієї чи іншої союзної республіки, мали належати республікам. Проте ці зауваження не були прийняті.

Важливо зазначити, що на початку 1920-х рр. у білоруських наукових колах активно обговорювалося питання щодо реституції білоруських архівів загалом і ЛМ зокрема. Можемо погодитися з литовським дослідниками, що це питання певною

мірою зніціювалось зовнішньополітичним відомством СРСР. Насамперед це пов'язувалося з тим, що Литва, яка ще на початку 1920-х рр. висловила свої домагання на ЛМ, залишилася ні з чим. Під час переговорів для підготовки та підписання договору про ненапад у 1925–1926 рр. між СРСР і Литвою, знову постало питання про реституцію культурних цінностей. Тому уряд Литви досить чітко зажадав повернути ЛМ. Радянська сторона "аргументовано" відповіла: *"Тоді НКЗС сам звернувся до БСРР із проханням пред'явити претензії на Литовську метрику"*. На думку А. Дубоніса, в такий самий спосіб мала діяти й УСРР.

Висловлена думка литовського дослідника потребує уточнення та конкретизації, оскільки питання дуже цікаве і мало досліджене. М. Василенко на початку 1920-х рр. і до арешту в 1924 р. виконував обов'язки уповноваженого з пошуку культурних цінностей, що належать Польщі. У цей час офіційна позиція УСРР була такою: підстави для передачі Польщі ЛМ відсутні. У результаті, Метрику Польща не отримала і важливу роль у цьому відіграли дії української сторони, зокрема і М. Василенка. Надалі питання передачі ЛМ для обох сторін мало принциповий характер і в усіх спірних питаннях РРФСР та УСРР трималися спільної позиції. Причиною таких дій був, безперечно, вступ УСРР до складу СРСР, оскільки ще в 1918 р. Українська Центральна Рада, а пізніше й уряд Української Держави гетьмана П. Скоропадського вимагали реституції *"тих матеріалів, які коли-небудь були вивезені якимось чином з України і які мають значення для української історії"*.

Згідно зі спогадами про М. Василенка, які залишила його дружина, історик Н. Полонська-Василенко, ми володіємо чіткою інформацією про перемовини у Москві. Зокрема, у листопаді 1926 р. М. Василенко як офіційний представник УСРР взяв участь у засіданні та обговорення реституції ЛМ. Перше обговорення відбулось 4 листопада без участі українського історика, на якому білоруси (В. Пічета та В. Друщич) та литовець (І. Йонінас) не досягнули згоди. На момент приїзду М. Василенка, а саме 5 листопада, білоруси виїхали до Мінська, тому перемовини продовжились без них і тривали упродовж 8–11 листопада. Російську сторону представляв М. Любавський. І. Йонінас покликався на ст. 9 договору між Литвою та росією від 12 червня

1920 р., згідно якої Литва мала би отримати ЛМ. На його думку, ЛМ є національною реліквією, без якої у Литви немає історії. В разі перевезення ЛМ до Литви, доступ до неї матимуть усі історики; усі книги будуть видані. Своєю чергою, М. Василенко висловив власну точку зору, яка зводиться до таких пунктів:

1. ЛМ вивезена Росією не з Литви, а з Варшави, куди вона перевезена за розпорядженням польського уряду, близько 1765 р.;

2. державною реліквією можуть вважати її й білоруси;

3. допуск до ЛМ, а тим більше її видання може і не здійснитися;

4. близькість кордонів від Ковна створює більшу небезпеку для ЛМ;

5. Литва сама не може вважатися правонаступницею ЛМ, оскільки належить усім народностям, які входили колись до складу Великого Князівства Литовського.

Відповідно академік запропонував компроміс: заснувати особливий міжнародний Інститут Литовської Метрики для керування виданням Метрики.

Цікавим є той факт, що із такою пропозицією погодились і литовська сторона, і російська.

У заключний протокол від 11 листопада 1926 р. внесено саме пропозицію М. Василенка. Відповідно передбачалось створення міжнародного Інституту Литовської Метрики, до президії якого мали увійти представники Литви, Білорусі, України та Росії, по одному із наукових установ з правом щорічного по чергового головування. Ці представники одночасно ставали головами секцій для опрацювання Метрики. Для книг ЛМ мало бути знайдено й облаштовано окреме приміщення. Поки цього не станеться, ЛМ і надалі тимчасово перебуватиме у Древньо-сховищі (нині – Російський державний архів давніх актів). Зважаючи на те, що ЛМ і надалі зберігається у названому архіві, то пропозиція М. Василенка так і залишилась на папері.

Отже, ми не маємо доказів того, що представники УСРР виставляли свої претензії на ЛМ. Більше того, М. Василенко мав щире бажання примирити всі зацікавлені сторони та запропонував цікаву альтернативу, котра, на жаль, не була реалізована.

АРИСТОКРАТІЯ І СВОБОДА: СПЕЦИФІКА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РАННЬОГО МОДЕРНУ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ
(Київ)

Про внесок європейської аристократії до загальнолюдських практик свободи відомо чимало. Про "відправну точку" на цьому шляху – "Велику хартію вольностей" – навіть фільми знімають. Ось недавно й історію вільного стрільця – Робіна Гуда для того переписали – сплївши у прагненні до волі англійських баронів і простолюду (така собі корисна маніпуляція з 2010 р.).

Європейська аристократична традиція свободи по-своєму унікальна. Бо в інших місцях світу частіше горували популістські деспотії, де вільним є хіба цар-государ. Утім, чи може бути вповні вільною людина в оточенні рабів? Ставка на таланти єдино царя – це завжди ризикована ставка (людина – вона і грішна, і не так щоб досконала).

А ось європейські аристократи Середньовіччя пішли справжнім революційним шляхом – спочатку виняток-аномалія, а далі експансія до загальної норми. Вони зробили свободу колективною (груповою) цінністю. Без цього наріжного каменя і модерна демократія (споріднена з аристократією саме за вектором колективності) залишилася б замком на піску – творінням красивим, але нестійким (як ось стара військова демократія – яка діяла хіба як військо-у-зібранні).

Причому, саме на сході Європи революційний потенціал аристократії затримався надовго. Так, з точки зору розвитку – це вада, слабкість. Ось і зараз як чую про "еліту – вищу ланку суспільної еволюції", то входжу у стан "непозбувної бентеги". Бо ті елітарії для мене – це радше група ризику, лабораторні тваринки, над якими ставиться черговий природно-історичний експеримент (як виживуть – то й усім так можна!).

Утім, світом править діалектика. Час – він не лише гальмує, але і гартує, естетизує ціле явище. Тому привабливих образів східноєвропейських аристократів не бракує (особливо актуальним тут можливо є ідея ролі виховання для стійкості аристократичної норми). І архімедовою точкою опори вони ставали

раз за разом. Тож історик сюжет з аристократією дає немало роботи.

* * *

Для українців "аристократична тема" виразно пов'язана з історією Речі Посполитої. То був справжній "ренесансний проект" – з типовою для Ренесансу наївністю, завищеними очікуваннями та комплексом титана-першопрохідця. Там, дійсно, чимало було – на виріст, тому річпосполитські шати ще не раз виявлялися в пору черговому поколінню все модерніших нащадків.

Проект пережив свою добу-цикл *винайдення-революції* (1505–1573/1608), а далі і *розквіту-експансії* (до 1648) та *занепаду-згорання* (до 1795). Причому, його майже ювелірна хронологічна вписаність до меж Раннього Модерну (1500–1800) взагалі робить з нього по-своєму унікальну модель цілого того примітного історичного періоду.

Бо ж Ранній Модерн, цей, за німецьким філософом К. Ясперсом (1883–1969), *2-й осьовий час світової історії*, не обійдений увагою дослідників по всьому світу. Наш сучасник Н. Фергюсон волить мовити про "західну цивілізацію 2.0".

У тій епосі досі плідно шукають витоків глобальної економічної системи (світу-економіки), яка стала основою процесів невинної модернізації і технологічного розвитку людства. Вона стала часом т. зв. вивищення Заходу, повсюдної "націоналізації" держав та "сповзання до демократії". А питома дводжерельність тогочасного Ренесансу (античність + середньовічна християнська традиція) відкрила – надалі вже неминучий – шлях постійного додавання культурних опцій і гібридизації (як глобальної, так і локальної) модерної та й постмодерної культури.

Опуклення націогенези, зрештою, відрізняє 2-й осьовий час від 1-го (античного). Адже у представленні останнього зазвичай домінують цивілізаційні нотки (від міста-поліса до імперії).

Власне, класична (модерна) українська національна історіографія від початку мала свою ранньомодерну вісь – історію козаччини. І, попри тривалі настійливі спроби російсько-імперського і радянського дискурсів вивести той феномен за дужки річпосполитського, цей "родовий знак", немов той про-

лісок, повсякчас вилазив з-під ідеологічної криги небуття. Наразі ж маємо нову історіографічну ситуацію, коли проскрибована вітчизняна спадщина і штучно замовчуваний світовий досвід вже вповні засвоєні сучасним поколінням українських істориків і все менше (як не в кількості – то у резонансі напевно) породжують вульгарні фанатично-неофітські реакції.

Тому, багаторічні очікування "нового синтезу" нині не виглядають на безпідставні (попри традиційні буркотання скептиків, що "доки сонце зійде, роса очі виїсть"). Розростання "острівців новочасності" та зростаючі можливості для всебічної зміни "кратності наближення"-різномасштабності в дослідженнях (Н. Дейвіс) чи для того "густого/щільного опису" (К. Гірц) добачить, зрештою, будь-який уважний спостерігач. Ці "кіборзькі імпланти" верифікованого знання й викликають оптимізм щодо оновленого проекту історіописання.

Отже, почнемо з декількох попередніх зауважень. Вони стосуються термінів-назв, хронології та історії ідейних концептів (після течії-дисципліни історії понять 1960-х – 1970-х рр. без цих опцій будь-яке дослідження вже виглядає неповним).

Річ Посполита (слов'янська калька латинського *res publica*) постала як один з партикулярних універсалістських проектів (термінологія А. Дж. Тойнбі). Отже, це була чергова "відповідь" на "виклик" побудови ідеальної (або найближчої до ідеалу) держави, у характерних для ренесансної політичної теорії шатах "мішаного ладу" – коктейлю античних монархії-аристократії-демократії. І все це із додаванням месіанства середньовічно-християнського "Граду / Царства / спільноти-Народу Божого" (на Небі і на Землі).

Постання річпосполитського проекту окреслюють ще й як *Шляхетську революцію*. Цей термін виник під впливом польського (польсько-американського) історика Анджея Сулими-Камінського (р. н. 1935), автора широкозваної праці "Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795" / "Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795" (Люблін, 2000 / укр. переклад Я. Стріхи. Київ, 2011). На її сторінках дослідник яскраво продемонстрував революційне значення "*шляхетського руху езекуційного*" (екзекуція=виправлення права) для Речі Посполитої як державного проекту. Камінський також відзна-

чав зв'язок цього процесу з рухом козацьким (Козацькою революцією), який власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад.

Вважаю також, що давній марксистський спосіб визначення революції за "рушійною силою" (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність як для сучасного дослідника, так і пересічного читача. Додам зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на "вікову тенденцію" Ф. Броделя для цілої Європи (=світу-економіки) – з умовними контрольними датами 1507–1510, 1650 та 1733–1743 рр. (де від 1-ї з трьох до 2-ї дати панувало зростання, далі т. зв. "криза середини XVII ст." і спад аж до 3-ї дати).

Насамкінець зауважу, що термін *Шляхетська революція*, вживаний мною принаймні з 2007 р., досі не зазнавав фахових заперечень. Тому, маю право вважати його конвенційним ("революція" тут розуміється як певний модернізаційний цикл – від першопоштовху-вибуху до згасання). Підозрюю, що на руку йому в Україні спрацювала і добра кореляція з поняттям "*шляхетського імперіалізму*", уживаним ще М. Грушевським. Хоча іноземцям та й фахівцям менш обізнаним з річпосполитською проблематикою добачати цю опцію імперськості, універсалістськості та ідеальності в проекті Речі Посполитої часто-густо заважає задавнене упередження до "шляхетської анархії". Остання ж бо нібито слабо уживається із будь-якою конструктивною працею.

Революційна шляхта (натхненна ідеями Ренесансу і Реформації) визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. (знаменита "Nihil novi" / "Нічого нового" насправді означала революційне "нічого нового *pro nas bez nas*") аж до придушення рокошу М. Зебжидовського 1606–1608 рр. Тому і *paeta conventa* з виборними монархами (уперше підписані 1573 р.), і Люблінська унія 1569 р. – з її ідеєю дво- чи полінаціональної державності, і певна секуляризація суспільного життя – з упорядкуванням привілеїв церкви, і химерно-бароковий антикізуючий сарматизм як "власний шлях" взірцевого шляхтича (притягальний далеко поза Польщею) – то все здобутки Шляхетської революції.

Незавершеність "революційної програми" цієї столітньої революції покликala нову хвилю – *Козацьку революцію* (1648–1709), здійснювану "молодшими братами" шляхти – козаками. Вона розпочалася на тлі загальноєвропейської "кризи середини XVII ст." на теренах, де магнати найбільше "обрізали" досягнення Шляхетської революції (не дали провести "екзекуцію прав", котра мислилася як повернення до ідеально-природного стану держави).

І врешті-решт той процес вивів значну частину "краю революції" з-під влади річпосполитського універсалістського проекту, аби стати каталізатором нового – Козацької України. Остання ж козацько-українськими революціонерами мислилася як "справжня й істинна Річ Посполита", спадкоємець-відроджувач проекту "ідеальної держави".

Зменшення масштабу нового універсалістського проекту не повинно тут бентежити – то лише продовження попередньої тенденції. Бо й Польсько-Литовська Річ Посполита була вже меншою і не єдиною спадкоємицею християнського/латинського світу-імперії. Потім вже підуть європейські "великі держави", які посунуть фрагментацію далі – тут повсякчас буде декілька більш-менш рівних за значенням потуг.

Та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному "здрібнінні" революціонерів – зі шляхти у козаки (така "демократизація", як відомо, продовжуватиметься і надалі). Зрештою, емансипація/збільшення свободи – то, за Гегелем та філософами-утилітаристами, сенс історії (ймовірно – в основі цієї ідеї намагання європейської Реформації досягти загального, без усякого посередництва, вивищення людини у справі богопізнання). А козаків, як не рахуй, було/стало в Україні сильно побільше, ніж усіх гамузом шляхтичів.

Власне, саму Шляхетську революцію можна представити і як демократичний переворот у стані феодалів – революційна шляхта здолала-розчинила середньовічну "феодальну драбину", зрівняла умовних герцогів-графів-баронів із будь-яким повноправним представником шляхетської корпорації. Прикметно, що цей процес легко уявляється і у координатах *мережа* проти *ієрархії*. Бо якраз горизонтальна мережевість (спочатку шляхти, потім козаків, а далі модерної нації) стає щораз ширшою.

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА & ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ВЗАЄМОДІЯ І ПРОТИСТОЯННЯ

ОЛЬГА ГОНЧАР
(Київ)

"Довге" ХІХ ст. увінчалось багатьма визначними подіями в українському національно-визвольному русі. Інтелектуальна еліта повернула із забуття славу історію свого народу, врятувала і розвинула мову та літературу, сформувала ідейне підґрунтя для переходу до політичних змагань за власну самобутність. Але для цього їй самій прийшлося пройти чимало шляхів – від самоорганізації та інституалізації до пошуку порозуміння між представниками різних течій. І все це відбувалося в умовах шаленого тиску "імперії зла". Цей термін хоч і виник в контексті історії ХХ ст., але його доречно використовувати і до Російської імперії ХІХ ст.

Феномен Кирило-Мефодіївського товариства є одним з найвизначніших у процесі інституалізації української інтелектуальної еліти. Його поява та ідейне навантаження стали яскравим проявом впливу європейського суспільно-політичного руху на національний рух українства, що проживало на теренах Російської імперії. Товариство було реакцією на політику правлячої російської еліти на землях Південно-Західного краю з метою подолання наслідків польського Листопадового повстання 1830 р. Намагаючись задушити національно-визвольну боротьбу шляхетства, руками своїх adeptів самодержавство вирішило русифікувати і цементувати усе населення краю, нав'язавши йому своє кредо єдності "самодержавство-народність-православ'я". Запозичена у німецького історика Г. Людена ідея була запропонована одним із найяскравіших представників миколаївського режиму, царським міністром С. Уваровим як "чарівна паличка" для порятунку від смуту. Як завжди, самодержавство намагалось вижити шляхом насадження міфів і національно-культурних репресій. Натомість Кирило-Мефодіївське товариство дало гідну відсіч уваровській русифікації, а в його особі національній політиці Миколи І. І хоч товариство було розгром-

лене, однак майбутнім поколінням воно залишило унікальну спадщину.

Судова справа над кирило-мефодіївцями була сфабрикована представниками різних установ, які були залучені до покарання вільнодумства. Цілий рік вони із запеклою завзятістю шукали "корінь зла", намагалися зробити колишніх братчиків ворогами, але побоялися провести навіть закритий судовий процес. У результаті плідної роботи правлячої еліти і за підписом самого імператора братчики перетворилися на політичних ворогів імперії і були належним чином ізольовані на ціле десятиліття. М. Костомаров і Т. Шевченко повністю відбули цей термін, однак й ті, що отримали менше покарання, все одно не могли позбутися шлейфу неблагонадійності. До смерті Миколи I вони відчували себе ізгоями. Яскравим прикладом підступності правлячої еліти була "дружба" засланого козачка М. Юзефовича з братчиками, особливо П. Кулішем і М. Костомаровим.

Новий імператор Олександр II, який посів трон на тлі ганебно програної Кримської війни 1853–1856 рр., взявся із запалом реформувати державу. У нього не було іншого виходу, адже весь світ побачив наслідки недолугого правління Миколи I, яке привело Росію до економічної та політичної кризи. З початком модернізації українофільство здобуло шанс на відродження. Воно знову згуртувалося у громади й товариства, щоб піднести справу української мови, літератури, науки й просвіти на якісно новий рівень. Кілька років правляча еліта лише поглядала з боку, однак як тільки назріло нове польське повстання, так і українофільство зазнало чергового удару. У липні 1863 р. українфіли дізналися, що "малоросійської мови немає і бути не може"! Черговий міністр П. Валуєв, узгодивши зміст циркуляру із Синодом російської православної церкви, вирішив поставити крапку в громадівському рухові, приписавши йому згубний зв'язок із "польською інтригою". Розуміючи безглуздість такого припису, українські діячі з ініціативи М. Костомарова особисто звернулися до міністра з проханням не забороняти народу вчитися рідною мовою. П. Валуєв запросив їх на аудієнцію, чомо вислухав, однак рішення не скасував. Він був непохитним, хоч і знав, що у владних колах не всі схвалюють його

рішення і вважають занадто жорстким, а дехто навіть шкідливим. У своєму щоденнику він зазначив, що М. Костомаров є непередбачуваним і зухвалим, а відтак ненадійним і вартим постійного нагляду.

Наслідки Валуєвського циркуляру були неоднозначними. З одного боку, вони призвели до певного розколу в українофільстві, а з іншого лише підштовхнули представників інтелектуальної еліти плідно працювати усіма можливими способами. Лише Костомаров на захист української мови, літератури й освіти тоді написав десятки статей у газетах і журналах. Він вів приватне листування із знайомими росіянами, які мали відношення до правлячої еліти, або були науковим інструментом політики самодержавства, намагаючись довести свою точку зору, однак марно.

На початку 70-х рр. XIX ст. під керівництвом В. Антоновича відновила діяльність Київська громада. Під прикриттям Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та інших наукових інституцій українофіли зробили чималий внесок у справу розвитку наукових досліджень в галузі українознавства. Але їм "перекрив дихання" Емський указ 1876 р. Недовго, як-то кажуть, гриміла музика "олександрівської відлиги". Імператор скотився до того, що таємно підписав вердикт українофільству, сподіваючись на його загибель. І майже досяг свого, оскільки у середовищі української інтелектуальної еліти стався черговий розкол. Відтак тепер він сприяв переходу на новий рівень – політичний. Цей шлях для представників України був нелегкий, але необхідний. Зрештою на українських теренах Російської імперії почали поширюватися нові ідеї та гасла.

Отже, українська інтелектуальна еліта у XIX ст. працювала у непростих умовах. Вона змушена була постійно перетинатися з правлячою елітою імперії, щоб мати можливість займатися науково-літературною і громадською діяльністю. Ці стосунки мали різний характер – від дружби до конфронтації. Подекуди українофілам доводилось у різний спосіб демонструвати свою лояльність до влади. Найяскравіші представники українського національного руху викликали захоплення у російській правлячій еліті і користувалися неабияким авторитетом. Загалом,

нашу еліту переслідували, але не знищували у буквальному сенсі, оскільки вона збагатила російську культуру і науку та сприяла формуванню міфу про велич імперії Романових.

**СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ
УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ XVII ст.:
ВЛАДНІ ЩАБЛІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ТА ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ**

*АНДРІЙ ГУРБИК
(Київ)*

Магістральний напрям розвитку вітчизняних історичних досліджень передбачає посилену увагу дослідників до вивчення проблем, пов'язаних із формуванням/діяльністю національної еліти та інституційних складових Української держави. Особливо сприятливий матеріал для цього дає середина – друга половина XVII ст., коли швидке становлення козацького стану та творення Української козацької держави покликали до життя нову державну модель, а також еліту, в переважній своїй більшості рекрутовану з козацької старшини. Різноманітним аспектам ліквідації польської й становленню української державно-правової моделі, що стало наслідком Української революції 1648–1676 рр., присвячували свої праці різні покоління українських та зарубіжних дослідників. Продовжується вказана дослідницька робота і в наш час, а вітчизняні історики виходять навіть на певні широкі історичні узагальнення стосовно державно-політичного устрою України, функціонування української національної політичної системи.

Починаючи і з 1648 р. в Україні активно відбувався процес становлення нової моделі політичної влади, яка базувалася на республіканських засадах управління. Для останньої було характерним верховенство колегіальних органів влади – загальних/повних/генеральних козацьких рад. Подібні велелюдні козацькі ради вирішували кардинальні політичні питання як Запорозької Січі так і Української держави, що постала в середині XVII ст. А це свідчило не лише про візуальну спадковість форм українського державотворення, але й про вироблену віками форму політичного владарювання, яка виявилася придат-

ною й ефективною у нових історичних умовах. Звичайно, тут не відбулося і без суттєвих інституційних змін, і без варіювання значення козацьких рад (від вагомого до знівельованого) за правління перших гетьманів Української козацької держави. Але практично ніхто із дослідників не ставить під сумнів спадковість/наступність форм політичної влади Війська Запорозького Низового та Українського гетьманату

Відомо, що впродовж історичного періоду існування Запорозької Січі унормувалися чіткі традиції та механізми реалізації колективної волі козацької спільноти. Найповажніша роль у зазначеному контексті відводилася загальнокозацьким січовим радам, які були не лише найвищим законодавчим та адміністративним органом, але й головною інстанцією, яка розглядала найважливіші цивільні (розподіл землі, угідь, майна тощо) та кримінальні (важкі злочини та засудження важливих злочинців) справи. З правничого погляду січова рада мала не лише найвищі владні, але й прокурорсько-судові повноваження і могла проводити розслідування щодо практично усіх посадовців – тогочасної січової еліти. Радою козаки могли зміщувати могутніх кошових отаманів, писарів та іншу старшину, а також своїх послів, які підозрювались у неналежному виконанні обов'язків, у неретельному виконанні січових рішень, у несвідомих помилках чи спланованій зраді інтересів Коша. Суворість судових рішень козацької ради могла сягати не лише позбавлення посад і доброго імені, але, часом, і життя усіх членів козацького товариства.

У початковий період правління Богдана Хмельницького за своїми повноваженнями та обрядовістю загальнокозацькі ради зберігали чимало рис властивих велелюдним зібранням січового товариства. Для легітимізації своїх рішень український гетьман прагнув покладатися на широке народовладдя та, за потреби, неодноразово скликав загальні/генеральні козацькі ради (у червні 1648 р. в Білій Церкві, а згодом в Чигирині; у листопаді 1648 р. під Замостям тощо). Але вже в перший рік свого гетьманування Б. Хмельницький та його соратники наочно побачили усю громіздкість та неефективність загальнокозацьких великих рад. Адже в умовах стрімкого розгортання подій та військового протистояння генеральні ради були мало

придатними як за формою (довго збиралися та не мали ефективного механізму прийняття оптимальних рішень), так і за змістом. Адже не всіх учасників ради, через обмежений час та конфіденційність, можна було посвячувати в деталі й нюанси військових питань, дипломатичних відносин та швидко виробляти спільну позицію.

Тому Б. Хмельницький все частіше переносить акцент у прийнятті важливих рішень на своє близьке оточення – ново-посталу козацьку еліту до складу якої потрапляли перевірені сподвижники та фахово підготовлені (у військовій, адміністративній справі та дипломатії) старшини й полковники. Саме останні сформували так звану елітну старшинську раду при гетьманові України, на яку повсякчас спирався Б. Хмельницький. Саме із таких довірених осіб призначалися керівники українських посольських місій та тимчасових слідчих комісій, наказні гетьмани та посадовці Генеральної військової канцелярії. Що загалом свідчило про еволюцію української владно-правової моделі від республіканських до авторитарних форм. Особливо це стосується періоду правління харизматичного й вольового гетьмана Б. Хмельницького (1648–1657), якому належало в надважких умовах значно модернізувати традиційну інституційну модель Війська Запорозького.

Гетьман Богдан Хмельницький був історичною постаттю першої величини на політичному небосхилі України першого періоду Національної революції 1648–1676 рр. Тож правомірно, що його особа не була обійдена увагою дослідників. Великому гетьману присвячено чимало наукових праць, у тому числі й узагальнюючих, у яких тією чи іншою мірою висвітлювалась і діяльність тогочасної еліти – сподвижників Хмельницького, адже роль останніх за умов нівелювання ролі загальних козацьких рад та авторитарної перебудови владної моделі Українського гетьманату значно зростала. Але на сьогодні ще досить помітним залишається розрив між детально дослідженою діяльністю Б. Хмельницького, життя якого вивчене практично по днях, та станом наукової розробки інших представників козацької старшини XVII ст.; що в свою чергу теж актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із державницькою діяльністю тогочасної політичної еліти.

Вже напередодні та на початковому етапі Національної революції навколо Б. Хмельницького згуртувалася ціла плеяда, так званих, "старовинних" козаків та вірних соратників українського гетьмана. До яких відносилися К. Бурляй, Ф. Вешняк, І. Ганжа, І. Гиря, Д. Гиря, Ф. Джалалій, А. Жданович, Я. Клиша, І. Креховецький, М. Криса, М. Кривоніс, Я. Люторенко, С. Москаленко, М. Нестеренко, І. Нечай, Д. Нечай, Півторакожух, Б. Топига та чимало інших. З-посеред сподвижників Б. Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячеві Гетьманщини Антону Ждановичу. Військово-політичне урядування останнього і його просування владними щаблями було типовим для багатьох старшин. З перших років Національної революції А. Жданович отримує посаду сотника Чигиринського полку – одного із корінних полків козацької України. А вже в 1649 р. А. Жданович був призначений Київським полковником і в подальшому повторно кілька разів обіймав цей уряд. Вперше у 1649–1651 рр., коли водночас із Ждановичем наказними київськими полковниками також призначались у 1649 р. Михайло Криса (як і А. Жданович виходець із Чигиринського полку), а в 1650 – Василь [Федорович] Дворецький. За деякими відомостями той же М. Криса у 1651 р. короткочасно посідав повноцінний полковницький уряд київського полковника. Вдруге А. Жданович обійняв київське полковництво у 1651–1653 рр., а після нього на цю посаду призначили Євстафія/Євтихія Пішка (1653–1654) та Павла [Яновича] Хмельницького/Яненка (1654–1656), а при них наказним полковником був знову Василь Дворецький (1653–1655).

Аналогічно з призначенням А. Ждановича, інша старшина, опорного для гетьмана України Чигиринського полку (всього за час правління Б. Хмельницького в цьому полку згадувалося 44 старшини, 28 із яких обіймали посади сотників), теж була відправлена для створення козацьких полкових формувань та урядування: до Ніжина – Прокіп Бережецький, до Кальника – Іван Богун, до Умані – Іван Ганжа та багатьох інших регіонів.

Протягом 1655–1656 рр. джерела засвідчили перебування А. Ждановича на посаді генерального судді (1654 р.), а в 1656–1657 рр. знову на посаді київського полковника. І саме в даний період А. Ждановича було призначено головою міжнародної

українсько-російської слідчої комісії, яка кілька місяців (з квітня 1656 р.) провадила масштабні розслідування в Білорусі. Причому, в кінці 1656 р. А. Жданович, вже як наказний гетьман, вирушає в походи на чолі багатотисячних українських козацьких військ. А в цей час обов'язки наказного київського полковника обіймають незмінні Василь Дворецький (1656–1657) та Павло Хмельницький (1657–1659). І вже після завершення походу військ Раднотської коаліції в Польщу й відсторонення А. Ждановича від полковництва у 1657 р. повноправними київським полковниками стають Василь Дворецький (1657–1658), та (призначений вже І. Виговським) Іван Якименко (1659–1660). А згодом знову кілька разів головним керманічем Київського полку ставав рекордсмен за кількістю призначень В. Дворецький – у 1660–1662, 1663–1665, 1666–1667, 1668 рр.

Київський полк було сформовано у другій половині 1648 р. переважно із земель Житомирського та Овруцького повітів Київського воєводства. За Реєстром 1649 р. до складу Київського полку вже входило 17 сотень (1792/2010 козаків). Причому, лише одна із центром у Броварах (вважалася найменшою й попервах налічувала лише 53 козаки) була на Лівобережній Україні, а 16 інших розташовувалися у досить віддалених від Києва (до 80 км. і більше) районах Правобережжя. Полковим центром Київського полку впродовж перших 60 років його існування був Київ (1648–1708), а потім Козелець (1708–1782) на Чернігівщині. Центрами більшості сотень Київського полку за Зборівським реєстром (від 16 жовтня 1649 р.) були помітні регіональні поселення, звідки й походили їх назви: Мотовилівська (212 козаків), Трипільська (171), Обухівська (152), Васильківська (127), Овруцька (119), Макарівська (111), Ворзельська (105), Переварська (95), Білогородська (94), Ходосівська (91), Ясногородська (87), Гостомельська (77). Окрім того до складу Київського полку також входила полкова Київська (сотник Григорій Піщенко) та три іменні сотні – Самійла Білецького, Тимофія Нагорного й Опанаса Предримирського.

АРИСТОКРАТІЯ ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ПЛАТОНА – ТВОРЦІ СЕНСІВ Й ОХОРОНЦІ СПРАВЕДЛИВОГО УСТРОЮ

СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(Кам'янець-Подільський)

Які б проблеми соціального устрою і державного будівництва не вивчали дослідники, вони раз-по-раз аналізують політичні погляди давньогрецьких філософів. Зокрема, представника однієї із атенських аристократичних родин Платона (справжнє ім'я – Аристокл; 429 (?)–347 до Р. Х.) – одного із найбільш яскравих та оригінальних мислителів, котрі заклали ідейні основи європейської цивілізації. У працях "Держава" і "Закони" він розкрив кращі, на його думку, шляхи і засоби організації суспільства й становлення ідеальної, чітко структурованої ефективної держави. Висвітлив власне розуміння мети і сенсу її існування.

У методологічних поглядах й аналізі соціальної дійсності давньогрецького філософа виразно простежується **принцип антропоморфізму** – розуміння безпосереднього прямого взаємозв'язку між світоглядом переважаючого, найчисельнішого типу особистості і суспільно-політичним ладом. Платон звертав увагу на "подібність між державою і людиною". На його думку, саме світогляд мешканців визначав політичну модель кожного полісу. Тому, розкриваючи концепцію побудови ідеальної держави, зазначав, що "людина тиранічного складу подібна до держави із тиранічним устроєм, а демократ відповідає державі демократичній...". Водночас мислителю був очевидний зворотній вплив. "В його утопії людина повністю залежна від держави як форми найвищого розуму" – дотримується думки соціолог В. Ніколенко.

Платон у відповідності із методологічним принципом антропоморфізму проводив аналогію між людською душею і суспільством. Вважав, що вони мають однакову трискладову структуру, яка відповідає основним функціям кожної її частини – правлінню, захисту і виробництву матеріальних благ. "Червоною ниткою" у його трактаті "Держава" проходить ідея природнього розподілу праці, диференціація обов'язків, соціальна нерівність. "Бо я й сам це зауважив..., що спочатку люди

народжуються не зовсім подібними один до одного, вони мають різну природу, а також і різні здібності до тої чи тої справи. Хіба не так?" – стверджував давньогрецький мислитель. На його думку, саме суспільний розподіл праці є причиною виникнення держави як соціального інституту ("... держава...виникає тоді..., коли будь-хто з нас самотужки не може забезпечити собі вкрай необхідні речі, а має потребу ще багато в чому"). Тому взаємовигідний обмін товарами, послугами й сумлінне виконання кожним заняття "за своїми природними здібностями" породжує три основні верстви населення у суспільстві – **правителів** (філософів), **воїнів** (вартових) і **трудоарів** (ділків) – виробників матеріальних благ: землеробів і ремісників. Для Платона така чітка соціальна стратифікація – поділ суспільства на верстви – є запорукою і водночас ознакою його гармонійного розвитку і процвітання: "... в державі кожному, хто дотримується добрих законів, призначено певну справу, яку він повинен виконувати...". Мислитель розглядав взаємодію між даними верствам полісу як ієрархізовану систему. Але обстоював думку про стану відкритість і соціальну мобільність – можливість кожного вільного мешканця за умови відповідності необхідним моральним, вольовим та інтелектуальним задаткам поповнити ряди представників іншої верстви. Платон фактично заклав "наріжні камені" **ціннісного підходу** до розуміння феномену політичної еліти.

Основне призначення хліборобів, ремісників і торгівців, як вважав філософ – це виробництво та продаж матеріальних благ. Не лише для себе, а й для охоронців і правителів. Таким чином, представники останніх двох верств матимуть у своєму розпорядженні більше часу, аби якомога краще виконувати свої суспільні завдання – захист полісу від ворога та ефективне управління відповідно. Платон не ставив перед хліборобами, ремісниками й торговцями надто високих морально-етичних та інтелектуально-вольових вимог: "Бо якщо шевці зіпсуються й видаватимуть себе не за тих, ким є насправді, то державі від цього особливої шкоди нема".

Натомість давньогрецький мислитель сформулював перелік вимог до воїнів. Їх обов'язок "з великою старанністю піклуватися лише про охорону свободи держави". Від занять, які

цьому не сприяють їм слід відмовитися. У трактаті "Держава" запропонував і висвітлив особливу систему виховання майбутніх охоронців. Перш за все, на його думку, вони "повинні бути вільними і понад смерть бояться рабства". Мають усвідомити, що смерть є неunikною данністю. Платон вважав за необхідне для воїнів вести аскетичний спосіб життя, бо сім'я та майно обтяжуватимуть їх і відволікатимуть від несення військової служби, робитимуть більш морально уразливими, що охоронцям не личить.

Як один із основних методів виховання охоронців філософ пропонував **наслідування** ними із ранніх років "людей мужніх, розсудливих, побожних, перейнятих духом волі та з іншими подібними властивостями". На його думку, вагому роль у вихованні воїнів відіграють "правильні" міфи і поезія – ті, які виховуватимуть мужність, стійкість, аскетизм, готовність захищати свій поліс-державу. У даному контексті критикував окремі сюжети праць Гомера, так як останні розніжували молодь. Звертав увагу на потребу оптимально поєднувати у вихованні воїнів **гімнастику** – фізичні тренування й вишкіл та **мистецтво** – інтелектуальний і культурний розвиток, бо "ті, хто займається лише гімнастикою, стають грубішими, ніж потрібно, а ті, хто присвячує себе тільки мистецтву, відразу ж набувають такої розніженості, що це їх зовсім не прикрашає". Мислитель обґрунтовував такий збалансований підхід до навчання й виховання верстви воїнів тим, що із їх рядів добиратимуться правителі полісу.

Правителі-філософи, згідно вчення Платона, мали займати провідне й визначальне місце у державі, бо вони фактично і є її творцями. Основне їх призначення – забезпечити **загальне благо** для підвладних "як у громадських, так і в приватних справах", основою якого є **справедливість** – щастя кожного, до якої б верстви він не належав. На його думку, справедливість є ключовим критерієм ефективного правління політичної еліти, оскільки забезпечує соціальну єдність, згуртованість і стабільність, позбавляє підґрунтя для міжусобиць і чвар. До того ж, як вважав мислитель, справедливі люди є "більш здатними до дій", а несправедливі не можуть "об'єднати свої зусилля" і "взагалі неспроможні діяти".

Платон дотримувався думки, що боротьба із несправедливістю породжує у суспільстві **закопи** й очевидно, що їх творцями вважав правителів-філософів, які мали дбати про загальне благо держави й громадян. Впровадження останніми кодексу неписаних, або писаних правил надавало їм сакральних функцій у суспільстві. У даному контексті правителі-філософи є близькими за своїм суспільним становищем до старозавітних суддів єврейського народу (незважаючи на хронологічні розбіжності), частково – до сенаторів у ранньому Римі.

Платон вважав, що призначати "правителем і охоронцем держави" потрібно лише того із кращих чоловіків, які пройшли жорсткий добір і добре продемонстрували себе долаючи різноманітні труднощі. Інакше, на його думку, станеться виродження політичної еліти: "Тому бог вимагає від правителів передусім і переважно, щоб саме тут вони були добрими охоронцями й ніщо так пильно не оберігали, як своє потомство...". Він сформулював високі вимоги до претендентів на статус філософів, бо від їхніх рішень залежав добробут громадян полісу. **По-перше**, кожен із них повинен бути розсудливим і мати здатність визначати "що в його справі можливе, а що неможливе", а також "виправити якусь власну випадкову помилку". **По-друге**, досягти зрілого віку. "Потрібно, щоб старші керували, а молодші підлягали їхній владі" – зазначав мислитель. **По-третє**, як і воїни, вести аскетичний, невибагливий спосіб життя, задовольняючись лише найнеобхіднішим, й зосередитися на державних справах. Відтак давньогрецький мудрець звертав увагу читача, що правителі-філософи є найменш чисельною, але найціннішою верствою у державі.

Отже, Платон заклав основи розуміння сутності аристократії – вищої й малочисельної верстви, яка покликана дати сенс існування суспільства й держави, забезпечити щастя її громадян, дотримуючись принципів справедливого устрою.

**СКАРБИ ХУДОЖНЬОГО ВІДДІЛУ МУЗЕЮ. ПОРТРЕТИ
ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ ХІХ ст.
У КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

*АЛЛА КОВАЛЬЧУК
(Кам'янець-Подільський)*

Серед жанрів українського живопису ХІХ ст. портрет займає вагомe місце, поступаючись за значенням лише іконопису. Розвиваючись у багатоманітному та глибокому взаємозв'язку із ним, портрет був одним із найрозвиненіших на теренах України жанрів малярства. Портретне малярство, спираючись на традиції, закладені ще в образотворчому мистецтві княжої Русі, творчо переосмисливши досягнення західноєвропейського мистецтва, виробило свою оригінальну пластичну мову та образний лад, активно сприяло збагаченню й оновленню художнього мислення. Портрети польської аристократії є невід'ємною частиною українського мистецтва і української історії, адже вони віддзеркалюють соціально-політичні процеси, які проходили на території нашої країни в той час, коли її терени входили до складу інших державних утворень, зокрема, до складу Російської імперії.

Шляхетні роди подільської аристократії внесли свій вагомий внесок в історію нашого краю та й Європи в цілому, займавши гідне місце в світовій літературі, кінематографії, мистецтві, політикумі. У фондах музею зберігається робота кам'янецького художника ХІХ ст. Костянтина Барщевського. Його пензлю належить портрет Яна Нехабидовича 1845 р. На превеликий жаль, інформації і про митця, і про портретованого досить мало. З напису на звороті можна з'ясувати, що Ян Нехабидович був Кам'янець-Подільським радником у першій половині ХІХ ст.

На полотні прямокутної форми, вертикального формату розміром 41x48 см. зображено портрет зрілого чоловіка (1789 р. н., тобто 56 років на момент виконання замовлення) з темним волоссям та блакитними очима, ледь повернутого вправо до глядача. Обличчя у портретованого видовжене, ніс прямий, чорні брови, відкритий погляд та вольове підборіддя. Одягнутий він в темний мундир з прямостоячим коміром, на лівій

стороні мундиру значок з цифрами "XX". Ймовірно, це гудзик, однак погано прописаний (гудзики із вензелями, схожими на "XX", використовувалися для мундирів цивільних службовців у Російській імперії в XIX ст.) Фон портрету коричневий, на тильному боці є напис: "Jan Nehabidowicz Tytu: Sowietnik Uro: 1789 Roku Ten portret malowan 1845 przez Konsta: Barszezewskiego" (Додаток А, Б).

Викликає інтерес і постать художника – Костянтина Барщевського. Його прізвище у 2008 р. увійшло в Реєстр імен біографічного словника Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Однак, на жаль, у мистецьких та наукових колах Поділля він мало відомий. Де проживав художник, яку освіту отримав, які замовлення виконував, чи мав послідовників – все це та багато іншого ще потребує подальших досліджень.

Цікавим зразком малярства на Поділлі в XIX ст. є портрет шляхтянки Катажини Модзелевської (в дівочтві Слемповська), написаний невідомим художником. Формат полотна вертикальний, 53x65 см., час знаходження – початок XX ст. Представлене поясне зображення зрілої жінки, чорноокої і темноволосої. Волосся зачесане назад, приспущене по боках на скронях, голова покрита напівпрозорим чіпцем, що зав'язується під підборіддям. Одягнута пані в чорну сукню із мережаним комірцем, на плечі накинута сіра накидка. Тло портрету – темне, сірувато-коричневе. Обличчя і зачіску художник прописав детально, а одяг та фон – розмито, грубувато. Це створює певний дисонанс у сприйнятті портрету, адже частини твору сприймаються відокремлено один від одного. Чому автор вирішив так – невідомо. На звороті портрету є напис польською мовою "Katarzyna iz Slemrowskih Modzelewska w za..., Kitajgrodu,† 1846", що може свідчити про її права власності на цей населений пункт. Однак сама назва населеного пункту "Китайгород" на Поділлі трапляється тричі: на Хмельниччині та два на Вінничині. До якого містечка мала стосунок пані Модзелевська зі Слемповських сказати складно (Додаток В, Г).

Оскільки на Поділлі не трапляється прізвищ Слемповські, а Слемповські є досить поширеним і відомим, то, звісно, виникає припущення, що за час існування портрету пані Катажини і підпису латиницею ззаду на полотні, скісна паличка літери t

у прізвищі Stempovska загубилася, перетворивши літеру на І. Тож надалі йтиметься про рід Стемповських і Катажину в дівочтві Стемповську. Засновником подільської гілки роду Стемповських був Казімеж Стемповський (?–1810), син Казімежа, ленчицького войського, і Катажини з Лезнецьких, полковника у гетьмана Ф. К. Браницького та деякий час коменданта Кам'янець-Подільської фортеці. Одружившись із Йоанною Ільніцькою, він осів на Поділлі. У 1789 р. набув у С. Щ. Потоцького в Кам'янецькому (пізніше в Ушицькому) повіті населений пункт Струзький ключ, до якого входили села Струга Велика, Стружка, Балабанівка, Щербовецька Слобідка, а також частини сіл Щербівці, Субоч (Субич) і Калачківці. Був маршалком шляхти Ушицького повіту. У шлюбі з Ільніцькою Казімеж мав дев'ятеро дітей: Станіслава (?–1852), земського суддю Ушицького повіту; Горгоні (?–1822); Чеслава (близько 1787–1832), випускника Віленського університету, межового суддю Літинського повіту; Леона (1794–1855), маршалка шляхти Ушицького повіту; Вінценти (1798–після 1859); ще одного сина (найстаршого), який помер у дитинстві; Катажину, у шлюбі Модзелевську; Юлію, у шлюбі Яцковську; Анну, заміжню за Яном Бенькевичем. По смерті Казімежа його сини підписали акт про поділ батьківського спадку (внесений в ушицькі судові актові книги 17 березня 1817 р.). З цього робимо висновок, що прізвище звучить саме як Стемповські, адже на це вказує архівний матеріал.

Відтак ще більший інтерес викликає рід Стемповських, який уславився відомими іменами як для України, так і для Польщі. Рід Стемповських носив шляхетський герб Юноша (Юнак, пол. Junosza). Як подають гербівники різних авторів (Бартоша Папроцького, Каспера Несецького) герб має такий вигляд: на червоному полі білий баран, що стоїть на зеленій траві, його права нога піднята. У клейноді п'ять страусових пір'їн. Червоний фон, то кров тевтонців, яку пролили відважні юнаки; ягня – як символ удачі, доброї ознаки. Перша згадка про герб у джерелах датується 1335 р. Інші його назви — Ягня, Агнець, Баран, Барани. За часів Речі Посполитої до герба Юноша належало понад 525 польських, українських та білоруських шляхетських родів. На території Поділля маєтки Стемповських були на Хмельниччині та Вінничині.

До славного роду Стемповських належав Станіслав-Адám Стемповський (пол. Stanisław Stempowski; 27 січня 1870, село Гута Чернелівецька Літинського повіту Подільської губернії, нині Майдан-Чернелевецький Деражнянського району Хмельницької області – 11 січня 1952, Варшава) – громадський діяч Поділля початку ХХ ст., польсько-український політичний діяч періоду Української Народної Республіки, суспільний і освітній діяч у незалежній Польщі, публіцист, перекладач, мемуарист, один із керівників польського масонства, багаторічний супутник видатної польської письменниці Марії Домбровської. Як і батько Губерт-Генріх, Станіслав навчався в Кам'янець-Подільській гімназії з 1879 р.

Не менш відомим за батька Станіслава був його Єжи Стемповський (пол. Jerzy Stempowski, 10 грудня 1893, Краків – 4 листопада 1969, Берлін) – поет, літературний критик, перекладач, один із найвизначніших польських есеїстів. Родина Є. Стемповського мешкала у родовому маєтку Шебутинці на Поділлі, тому він з дитинства був пов'язаний з українською культурою. Єжи вивчав філософію та історію в Ягеллонському університеті у 1911–1913 рр. Навчався також у Женеві, Мюнхені, Цюріху. У літературу ввійшов у 1920-х рр. із нарисами і памфлетами на мистецьку тематику. Брав участь у польсько-радянській війні 1920 р. У 1921–1925 рр. працював дипломатичним кур'єром у Міністерстві закордонних справ, згодом – у польській телеграфній агенції в Парижі та Женеві, а з 1926 р. – у Варшаві при президенті Ради Міністрів. Від 1940 р. Є. Стемповський проживав у Швейцарії.

Українську тему можна простежити в усій творчості Є. Стемповського. У журналі "Kultura" було опубліковано чимало його статей, присвячених українській літературі, мистецтву, історії. Польсько-українські відносини проаналізовано ним у книзі "В долині Дністра". Від 1954 р. і до кінця життя Є. Стемповський публікував цикл есеїв, рецензій, спогадів "Нотатки вайлуватого перехожого" («Notatnik niespiesznego o przechodnia»).

Відомою постаттю у царині театру та кіно Польщі довоєнного періоду був Казімеж Юноша-Стемповський (1880–1948). Він піонер польського кіно, один з найвизначніших польських

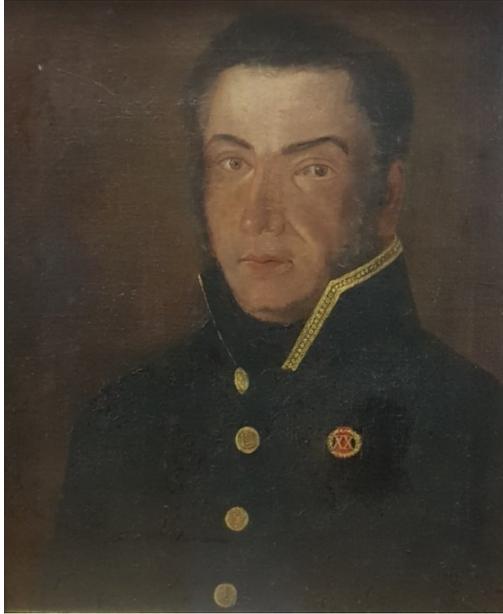
акторів. Зіграв головні ролі у двох перших польських фільмах – "Пригода візника" та "Повернення гульвіси".

Рід Модзелевських, частиною якого стала пані Катажина, походив від сотника Федора Модзелевського (р. н. невід. – п. до 1712 р.). Його представники зуміли отримати у Російській імперії дворянські титули. Використовуються різні написання прізвища в різних регіонах України. Найчастіше вживаються варіанти "Модзалевські", "Модзілевські", а також "Мондзолевські", "Монзолевські" та навіть "Мозолевські". Уславили рід та прізвище Зигмунт Модзелевський (1900–1954) – польський дипломат, політичний і громадський діяч; його син Кароль Модзелевський (1937–2019) – польський політик та історик-медієвіст; лікар, професор початку ХХ ст. Казимир Модзелевський. А також український актор театру і кіно Олег Модзелевський.

Модзалевські володіли чималими угіддями на Поділлі, зокрема, у ХVІІІ ст. замком в с. Кудринці (пам'ятка архітектури ХVІІ ст.) та навколишніми селами. Їм належала мануфактура та нерухомість на Волині, Поділлі й Київщині. До нині красою і водночас трагедією залишається будинок Модзелевських в Києві. Садибу збудовано у 1874–1875 рр. за проектом архітектора В. Краузе на замовлення дружини колезького асесора Феліції Адамівни Модзелевської. Нагляд і керівництво будівництвом здійснював архітектор В. Якунін. Після забудови садиби Модзелевські поширили своє володіння, скупивши у професора Університету св. Володимира Н. Хржонцевського сусідню садибу. По смерті чоловіка (1879 р.) Ф. Модзелевська залишилася жити в одноповерховому будинку, а наріжну садибу продала. Новий власник І. Терещенко, старший син Н. Терещенка, одного з найбільших у Російській імперії цукропромисловців і землевласників, оселився в маєтку.

Тож, польська аристократія в Україні у ХІХ ст. продовжувала займати провідне місце в політичній, соціальній та культурних сферах країни. А їх портрети із фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника залишаються яскравим віддзеркаленням моди, звичаїв епохи, в часи якої вони були створені, своєрідним маркером соціально-економічного рівня життя, ментальної приналежності до корінного народу.

Додаток А

Ян Нехабидович

Додаток Б

Додаток В

Катажина Модзелевська

Додаток Г

СПРІЙМАННЯ ЕЛІТИ У СВІДОМОСТІ УКЛАДАЧІВ "КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА" 1710 р.

ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО
(Київ)

Між смертю І. Мазепи (22 вересня 1709 р.) та обранням П. Орлика (5 квітня 1710 р.) пройшло близько 7 місяців. Українські емігранти у Бендерах (за виключенням А. Войнаровського) жили та діяли в умовах фінансових труднощів. Без Мазепиних статків (військових та особистих – це було спірним питанням) ніхто не хотів бути володарем булави. Втім скрутний період став часом переосмислення тих сфер життя, на які ранньомодерна свідомість давала можливість подивитися по-іншому. Суперечки за Мазепину спадщину призвели до потреби чітко розділити державне ("військове") майно від приватного. Саме це і стало основою для обмеження гетьманської влади та окреслення сильніших повноважень "законодавчих інституцій" та Генерального військового суду. Спроба розмежування публічного і приватного призвела до конкретних новацій, констатації перенесення нововведень на майбутнє, використання "старизни" задля легітимації змін в українському суспільстві та державі, котрі бажала козацька еліта.

До укладання та написання "Договорів та постанов" чи більш відомої "Конституції Пилипа Орлика" причетні по-європейськи освічені люди як сам майбутній гетьман, новий генеральний писар Іван Максимович, Григорій Герцик – генеральний осавул в еміграції, людина з неабиякими організаторськими здібностями та технічним складом розуму, Дмитро Горленко – полковник, котрий вільно писав латиною, Кость Гордієнко – кошовий, який відзначився не лише як військовий, але й як освічений представник запорозької верхівки та ін. Оскільки у ті часи рішення традиційно приймалися одностайно, то до прийняття цього документу прямо чи опосередковано були причетні чи не усі українські емігранти. Бендерська конституція 1710 р. (назва "Договорів та постанов" за місцем укладання) містила риси як пізньосередньовічних подібних документів, так і модерних, котрі повстали у XVIII ст. До ключових ідей цієї конституції належали: договір "політичної нації",

котру представляв гетьман, з новим протектором; "заповіт" цієї нації з Богом про дотримання справедливого ладу "прав та вольностей"; "нацією" уявляли лише козаків, котрих вважали нащадками давніх войовничих козар, а справедливий устрій витікав з античних традицій про взаємне врівноваження законодавчої, виконавчої і судової влади та християнських – про цінність життя та гідності кожної людини. "Політичною нацією" була еліта.

Варто звернутися до підставової структури сприйняття еліти. Згідно моделі заповітної нації за Е. Смітом, ідея "заповіту" між народом (його елітою) та Богом є однією з культурних основ націєтворення. Такі нації можна знайти до епохи модерного націоналізму. Цей "заповіт" полягав у тому, що еліта уклала "договір" з Богом, обіцяла максимально дотримуватися християнських та політичних чеснот, від Всевишнього очікувалося, що він благословить "справу" цього народу. "Нація" за все відповідала, воювала, але й все мала (владу, багатство, статус). "Громадянами" цього суспільства були козаки, котрих представляла старшина – еліта; вважалося, що всі інші обивателі не мали вибору – мали визнавати та втілювати рішення еліти.

Важливим компонентом сприйняття еліти авторами й укладачами "Договорів та постанов" є піклування верхівки не лише про себе, не лише про громадян-козаків, але й про посільство. Приміром, у латинській версії "Конституції Пилипа Орлика" йшла мова про забезпечення інтересів міщан, обмеження й скасування повинностей, котрі розоряли міщан й селян. В "Pacta et Constitutiones" планувалися суттєві зміни, навіть, можна сказати, запровадження нового ладу. Про це читаємо у пункті 14-му пам'ятки: "...найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави". Причому цей "міський" підскарбій (*Thesaurarius*) мав бути підзвітний полковому (*Chiliarchatus*) підскарбію: "...у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги".

Отож, еліта у свідомості авторів та укладачів "Договорів та постанов" сприймалася як верхівка "політичної нації". Еліта не сприймалася лише у політичному аспекті, вона розумілася в інтегральному політичному, релігійному, соціальному, економічному аспектах.

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVII ст.

*ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ
(Кишинів)*

Система політичних еліт у Молдавії початку XVII ст. була дуже цікавою. Спершу створена як незалежна держава у повному розумінні цього слова, Молдова врешті-решт була змушена дотримуватися європейської системи васального сюзеренітету. Можливо, здасться дивним, що коли у Молдови було найбільше сюзеренів, її стабільність і процвітання були на найвищому рівні. Тому протягом п'ятисотрічного існування, тобто до Союзу із Валахією 1859 р., Молдова наявна на карті Європи. Однак реалізація цього бажаного результату у тисячоліття імперій видавалася неможливою. Тут ми хочемо зупинитися лише на одному аспекті цього "чуда" – співпраці місцевих політичних еліт із вищим інститутом у державі – господарем. Господар Молдови завжди був сувереном, який твердою рукою керував такою державою, як Молдова. Але протягом усієї її історії були частими моменти, коли інститут володаря був найслабшою ланкою у системі управління. Одним із таких випадків є початок XVII ст., точніше період між 1611–1634 рр., коли всього за двадцять три роки господарство змінювалося тринадцять разів, в середньому менше ніж за два роки. У той же час, великі логофети, або, як їх ще називали, великі канцлери, які радили би сьогодні прем'єр-міністрам, змінювалися сім разів. Найцікавіше, що з 1615 по 1634 рік великими логофетами були лише дві особи: Іонашко Генгя (1615–1623; 1630–1634) і Думитрашко Штефан (1623–1630, який помер у 1630 р.). Тому є підстави зробити висновок, що, незважаючи на великі проблеми, із якими стикалося Молдавське князівство у різний час, тоді коли це

було потрібно країна об'єднувалася навколо своїх політичних еліт, які й забезпечували у надскладних умовах подальшу чинність та дію молдавських законів і функціонування молдавських державних інституцій. Вони були свідомі того, що в іншому випадку все могло б обернутися великою катастрофою, тобто вони могли б втратити свою країну.

**ДО ПІЗНАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ
МАГНАТСЬКИХ РОДИН:
ПРО БІБЛІОТЕКУ СЕНЯВСЬКИХ У БЕРЕЖАНЬСЬКОМУ ЗАМКУ**

*ВОЛОДИМИР ПАРАЦІЙ
(Бережани)*

Цікавим об'єктом для пізнання є історична особистість-колекціонер. Це – безумовна індивідуальність, так як (згідно твердження Ж. Бодріяра), "колекція виходить за рамки чистого накопичення, або через свою культурницьку складність, або по причині своєї неповноти, незавершеності". Тобто, потребує постійної дії: пошуків, знахідок, удосконалень, аналізу, думки. А беззаперечним (для нас принаймні) проявом високоінтелектуального колекціонерства є формування приватної книгозбірні. Адже: "Книги – кораблі думки, які плавають по хвилях часу й несуть свій дорогоцінний вантаж від покоління до покоління". Так осмислював їх ціннісну та соціальну функцію британський філософ і політичний діяч XVII ст. Ф. Бекон. Книга навчає, книга розважає, книга змушує думати, книга дозволяє отримувати інтелектуальне та естетичне задоволення. Тривале "книжкове" та інформаційне життя людства лише підтверджує думку ще одного англійця XVII ст., поета Дж. Мільтона, який зазначив, що "добра книга – найкоштовніше творіння вищого розуму людини". Таким чином, роль книги в суспільстві – незамінна, а власник книжкових зібрань – це апріорі особистість високого інтелектуального рівня.

Польський дослідник С. Томкович, в одній з своїх публікацій за 1886 р., відзначив: "Інтерес до пам'яток давнішої культури чи культур пробуджується в Європі лише з XVIII ст., і то наприкінці його". Ця "епоха романтизму породила культ сенти-

ментальності щодо минулого". А з пізнанням і збереженням старих замків і палаців виріс інтерес до пізнання й збереження (часто – планомірного поповнення) укомплектованих тут колекцій: мистецьких, бібліотечних.

Власне відродження ще античних традицій колекціонерства розпочалося у Європі з епохою Ренесансу. Воно – колекціонерство – фактично виходить на сучасні причини та підстави розуміння сутності будь-яких оригінальних приватних збірок. Колекціонування сприймалося двояко: і як соціально-презентаційна функція, і, через накопичення збірок – як шлях до збереження артефактів історичного, естетичного, інформаційного.

Тому, ренесансні замки та палаці – це беззаперечні місця локалізації подібних естетичних та інтелектуальних зібрань (сама світоглядна сутність Відродження стимулювала подібні зацікавлення й спроби професійного колекціонування). З ренесансних часів колекціонерство розповсюджувалося не лише на мистецькі цінності (як домінанта); воно зробило перші кроки в сторону формування бібліотечних колекцій (що розповсюджувалося й в наступні століття). Підтвердженням цьому – конкретні (хоч і дотичного характеру) факти.

Так, в Італії епохи Ренесансу (з др. пол. XV ст.) серед меблів розпочалося виробництво книжкових шаф – з "гранчастими фільонками" дверцят, або у вигляді простого стелажа. У XVI ст. на землях південної Німеччини розповсюдилася у використанні, ренесансна (за стильовим відображенням) шафа-архів. Для Франції періоду розквіту бароко – тобто з др. пол. XVII ст. – "новим зразком розкішного умеблювання стала шафа для книг". Двостулкові книжкові шафи побутують і в XVIII ст. (у Франції). А в Англії, з 1754 р. (під впливом ідей Т. Чіпендейла) в умеблюванні розповсюджуються зокрема й великі й красиві книжкові шафи із заксленим верхом, прикрашених решітковим переплетенням; з'являються й спеціальні тематичні "столи для читання".

Традиція "замкового бібліофільства" охопила і східногалицький регіон. Кожна така замкова колекція – це окрема історична доля, окрема магнатська родина чи її представники, окремі форми людських взаємовідносин у часі та просторі. І ми зробили власні кроки до пізнання бібліотечної збірки Адама

Миколая та Ельжбети Гелени Сенявських у Бережанському замку.

Так, згідно інформації Ф. Радзішевського за 1875 р., "Сенявські, колись власники Бережан, володіли тут значною книгозбірнею". Але, при опрацюванні наявних джерел, віднайти конкретні й беззаперечні свідчення про бібліотеку Сенявських у Бережанах не вдалося. Зокрема, В. Лозінський, посилаючись на люстрацію Бережанського замку 1762 р., відзначає наявність запису про бібліотеку з картинами, але не вказується про наявність там книг. У люстрації 1762 р. про книги в бібліотеці справді не згадується. Лише зазначено, що в одному з покоїв на другому поверсі "нового палацу", окрім картин, знаходилися чотири карти Європи, Азії, Африки й Америки, а також одна карта світу.

У тематичних дослідженнях краєзнавця Мауриція Мацішевського слово "бібліотека" взято у лапки. Правда, він зазначає, що архів Сенявських, який знаходився у замковій бібліотеці, зараз (станом на поч. ХХ ст.) в цілості зберігається в Краківському музеї Чарторійських (а це: кореспонденція Адама Миколая та його дружини Ельжбети Гелени (з Любомирських), привілеї, інвентарі, господарські документи тощо).

Дещо дотичну інформацію про бібліотеку останніх представників родини Сенявських можна отримати й на підставі аналізу книжкових зібрань Яблоновських. Ці дві магнатські родини часто об'єднували близькі відносини. Так, Ян Станіслав Яблоновський протягом тривалого часу листувався з Сенявськими. Ян Станіслав (1669–1731 рр.) – старший син гетьмана коронного Станіслава Яна Яблоновського, письменник-мораліст, державний і політичний діяч, великий коронний хорунжий, волинський воєвода, воєвода руський, великий коронний канцлер; власник бібліотеки в Підкамінському замку. А молодший син гетьмана Станіслава Яблоновського – Олександр Ян (1671–1723 рр.) – староста бузький та великий коронний хорунжий (також високоосвічена особистість і бібліофіл, хоч дані про його бібліофілство "представлені доволі скупі") у 1698 р. одружився з Теофілою Сенявською – дочкою Миколая.

Відома переписка Яблоновських з Ельжбетою Геленою Сенявською – дружиною останнього з представників цього роду

Адама Миколая. Ця кореспонденція інколи мала, так би мовити, "книгообмінний" характер. У контексті листування згадувалася й книгозбірня в Бережанському замку. Зокрема, відомий лист Яна Станіслава Яблоновського від третього серпня 1722 р. У ньому містилося прохання до секретаря Ельжбети Гелени Сенявської п. Діноньського розшукати та відправити з бібліотеки в Бережанському замку особистий рукопис Я. Яблоновського (з його бібліотеки в Підкамені), який позичила Ельжбета Сенявська та не повернула.

Зацікавлення книгами проявляла й Тереза Яблоновська (з Сенявських), яка прищепила своєму синові (Юзефу Олександру (1711–1777 рр.) – новогрудському воєводі) зацікавленість до занять генеалогією.

Окремі сліди бібліотеки Сенявських прослідковуються на підставі переписки Ельжбети Гелени Сенявської з одним із своїх "клієнтів авансу" (самодостатньою особистістю, добровільним помічником, інформатором і радником задля подальшої кар'єри) ротмістром торунським Якобом Казимиром Рубінковським. Це був дуже амбіційний і зацікавлений інтелектуал, панегірист, історіограф, бібліофіл і колекціонер. І: "Варто підкреслити, що Рубінковський був головним, хоч і не єдиним, співробітником в сфері створення та поповнення бібліотек, що належали Сенявським". Власне, з цієї переписки можна переконатися, що на поч. XVIII ст. існувала бібліотека Сенявських у їх палаці в Пулавах. Окрім того, було ще дві приватновласницькі книгозбірні: в Лубніцах (Lubnicach), що належала Ельжбеті Гелені, а також Бережанська – у власності Адама Миколая Сенявського. Зокрема, відомо, що Ельжбета Сенявська в травні 1725 р. відправила з Пулав до Торуня 485 книг для їх переплетення й оправи.

Отже, подальші пошуки інформації про "бібліотеку (бібліотеки) Сенявських" тривають. І вони, надіюся, будуть успішними.

Із магнатських замків бібліотеки переміщуються й до магнатських палаців. На думку польського дослідника Й. Шоцького: "Формування приватних книгозбірень набрало в XIX ст. масового характеру". Після поділу Польщі це було ще й своєрідним показником активної етнічності (польськості).

Магнатські бібліотечні (й комплексні мистецько-бібліотечні) збірки з ренесансних і "постренесансних" часів формували

традиційне підґрунтя домашнього життя їх власників, були беззаперечними складовими замкових інтер'єрів. Традиція формування і поповнення книжкових колекцій мала ще й інтелектуально-пізнавальну складову. Адже книга завжди буде інформаційно-привабливою і цінною (з позиції пізнавальності та розумних інтересів). Недаремно Дж. Бруно вважав, що "людина робиться мудрою не силою, а часто читаючи".

Сучасні житлові квартали міст, масова однотипна забудова цих, за цинічним висловленням Шарля Едуарда Жаннере (ле-Корбюзьє) "машин для проживання", негативно впливають на фізичний, психологічний та інтелектуальний розвиток його жителів. Створюється свого роду "архітектурне насильство". І лише в зоні історичної забудови людина, відчуваючи дух часу, сприймає оточення через призму думки, осмислення, чуттєвих сенсорів. Вона не лише відпочиває, вона мислить. Такі ж психосоціальні чинники закладені в замкових комплексах – замкнутих просторах збереженої історичності. А внутрішній інтер'єр пам'ятки та традиційна книгозбірня у цьому просторі (разом з мистецькими колекціями) – одна із сутностей такого позитивного пізнання та уяви; уяви про замковий комплекс, про замкову бібліотеку і, особливо, про їх власників-особистостей – носіїв відповідних інтелектуальних зацікавлень.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У 1648 р.: РУСЬКИЙ "МОЙСЕЙ" ЧИ ОЧІЛЬНИК КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
(*Кам'янець-Подільський*)

Однією з найскладніших і водночас найменш вивчених проблем політичних поглядів Б. Хмельницького продовжує залишатися виявлення їх еволюції, особливо упродовж 1648 – першої половини 1649 рр. У сучасній історіографії домінує вивчений образ гетьмана у 1648 р. як очільника національно-визвольної боротьби українського народу, спрямованої на визволення України з-під польської влади. Хоча ще у першій третині ХХ ст. М. Грушевський, О. Терлецький, С. Томашівський

та інші науковці висловлювали міркування про відсутність у нього подібних намірів. А відтак важливо врешті-решт з'ясувати чого власне він домагався, піднявши козацьке повстання у лютому – травні 1648 р., яку мету переслідував до і після Пилявецької битви й під час проведення Західного походу спочатку до Львова, а пізніше – Замостя? Зробимо спробу хоча б пунктирно окреслити відповідь на ці питання.

На 1648 р. Б. Хмельницький уже мав багатогранний життєвий досвід, пройшовши суворі випробовування воєнними діями й неволею та вкрай небезпечною козацькою службою на кордоні "Дикого Поля", виживаючи в екстремальних умовах. Показавшись, він, як шляхтич, обіймав у спільноті реєстровиків старшинські посади, у 30-х рр. обстоював "права і вольності" Війська Запорозького й інтереси Православної Церкви. Проте, на відміну від радикально налаштованої старшини, Б. Хмельницький, як у свій час П. Сагайдачний, належав до її поміркованого угруповання схильного до компромісу з владою, вважаючи Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а її короля гарантом збереження козацьких привілеїв і релігійних свобод руського народу. Інтереси поспільства й політичні права Русі були йому чужими.

Розпочавши у лютому повстання й добившись гетьманської булави, після перших перемог, не без впливу радикальних настроїв повстанської спільноти, висунув вимоги Варшаві (через полоненого коронного гетьмана М. Потоцького) не лише відмінити "Ординацію" 1638 р. й поновити козацькі права і свободи, але й скасувати у козацькому регіоні і Задніпров'ї "управління Речі Посполитої" й визнати тут існування удільної держави ("вільного руського (козацького) князівства"). Так уперше від імені Війська Запорозького прозвучала ідея створення на обмеженій території автономної Української держави. Проте у прийдешні часи вона не отримала ні подальшого розвитку, ні реалізації.

Справа в тому, що прямо-таки через два тижні у перемовинах з посланцем брацлавського воєводи А. Кисіля й у листуванні з польськими урядовцями й інструкції посольству до короля очільники повстання відмовилися від неї, погодилися на укладення перемир'я й вдалися до пошуку порозуміння з

Варшавою. У їхньому тлумаченні повстання трактувалося "невільним гріхом", учиненим з метою збереження прав і свобод Війська Запорозького від зловживань урядників і намірів М. Потоцького "ім'я наше козацьке викоренити". Це трапилося тому, що після приєднання до повстанців 6-ти тисяч реєстровиків, Б. Хмельницький саме з її старшин почав рекретувати керівництво Війська Запорозького. Очолюване гетьманом, воно й повело політику вмиротворення, згорання воєнних дій та запобігання трансформації козацького виступу у всенародне повстання проти Польщі, соціальних й національно-релігійних утисків. Джерела підтверджують думку М. Грушевського, що тепер ініціатор й очільник козацького повстання справді намагався "залагодити як найскорше все, що сталося, дістати бажані – такі скромні справді – уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої от що мусіло бути першим і найсердечнішим бажаним всієї "статочної" козаччини...".

З цього часу в повстанні, що швидко охоплювало все нові і нові регіони України й переростало у Національну революцію, явно визначається дві антагоністичні між собою тенденції, які таїли загрозу перерости у взаємне побороювання. З одного боку – це прагнення гетьмана та провладного помірковано-угодовського угруповання старшини зберегти його козацький характер і трансформувати у беззбройний конфлікт зі владою, з другого – очолюваний радикально налаштованими старшинами потужний спалах всеукраїнського масштабу національно-визвольної і соціальної боротьби, що переростав у революцію й спрямовувався на ліквідацію польського володарювання, відродження самостійної Руської (Української) держави й знищення існуючої моделі соціально-економічних відносин в українському суспільстві. Близкучі перемоги біля Жовтих Вод і Корсуня й масова підтримка поспільством і нереєстровим козацтвом наступальних дій Б. Хмельницького (квітень-травень) породили у свідомості шляхти, селян і міщан – міф про гетьмана як відроджувача Руської держави й визволителя Русі від чужоземного володарювання. Так, серед шляхти поширювалися чутки про його наміри оволодіти Києвом й проголосити його столицею відродженого Руського князівства, а себе його

володарем ("титулуватися Руським князем"). Як зауважував один із польських політиків, "у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію". Водночас більшість не байдужих до своєї долі посполитих з великою надією вбачала у ньому "свого визволителя", "батька Вітчизни", "новим Мойсеєм, котрий звільнить їх з лядської неволі". І саме інформація отакого змісту й стала підвалиною поширеного в історіографії XIX – перших десятиріч XXI ст. міфу про діяльність гетьмана упродовж 1648 р. як державотворця – визволителя Русі. Насправді ж він трансформується у нього з козацького очільника тільки у першій половині 1649 р.

Тим паче з середини червня 1648 р. Б. Хмельницький відмовляється від підтримки національно-визвольної і соціальної боротьби посполитих, обмежує їх прийняття до війська, робить невдалу спробу придушити повстання у лівобережних маєтках І. Вишневецького, котрий домагався остаточного знищення козацтва: "аби Корона Польська знесла, винишила, стерла дощенту козаків, щоб уже й чути не було самого імені Запорозьких козаків... Вельми краще, якщо пустками стане Україна...". Намагався переконати польський уряд, що у разі успішного завершення місії козацького посольства, особисто вирушить проти повстанців з метою їх знищення. Аби уникнути поновлення воєнних дій й домогтися укладення мирного договору з надісланим польським посольством, в останній декаді липня – першій декаді серпня вдається до загравання з командуючим польської армії князем В. Д. Заславським, суворо забороняє козакам і повстанцям вчиняти шкоду маєткам литовських сенаторів, польських й українських магнатів і шляхти. У листі від 30 липня до В. Д. Заславського підкреслював: "...своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це (кровопролиття. – *Авт.*) не повторилося". Цього ж дня видав жорстокий універсал козакам війська, аби вони не наважувалися (під загрозою "покарання смертю") ставати на постій у володіннях В. Д. Заславського і завдавати їм збитків. Кілька разів грізно забороняв очільнику повстанського руху у Правобережжі М. Кривоносу, котрий утворив 20-тисячне військо, займати поселення і вчиняти у них погроми. Оскільки той відмовляв у послуху Б. Хмельницькому й опосередковано за-

свідчив претензії на булаву, відкликав його з соратниками до свого табору, де бл. 5–6 серпня наказав прикувати полковника до гармати й ув'язнити і стратити понад сотню старшин. Щоправда наступного дня, побоюючись заколоту з боку радикально налаштованих вояків, котрі підтримували рішучі дії М. Кривоноса, звільнив їх.

Від своєї політики умиротворення й пошуку порозуміння з розгромленою Польщею не відмовився і під час Західного походу українського війська до західних рубежів України. Як слушно підкреслював С. Томашівський, "Хмельницький не мав на думці ані руйнувати польської держави, ані відриватися від неї і ще не уявляв собі України инакше як тільки у звязи з Польщею", а відтак похід до Львова і Замостя носив виключно "демонстраційний" характер, аби вплинути на вибір короля (хотів бачити на троні королевича Яна Казимира, сподіваючись, що той задовольнить вимоги Війська Запорозького й Православної Церкви). Саме тому відмовився від захоплення Львова і Замостя.

Аналіз змісту його листопадового листування з майбутнім королем, сановниками, міщанами й залогою Замостя та надіслані королевичу клопотання Війська Запорозького слугують переконливим доказом того, що як і на початку революції (червень), так і тепер Б. Хмельницький та його угруповання продовжували розглядати Польщу "нашою вітчизною (батьківщиною)", а участь у повстанні "гріхом", вчиненим "проти нашої волі" через ворожі дії проти них окремих сановників і вельмож, який прохали пробачити. Клопоталися аби Ян Казимир "зволив бути самодержцем як і інші королі", поновлення усіх прав і свобод Війську Запорозькому, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, заборони кварцяному війську розташовуватися у козацькому регіоні, недоторканості "грецької віри", ліквідації унії та ін. Національні інтереси розбудови Руської (Української) держави, хоча б у статусі отримання автономії у складі Корони Польської, не кажучи вже про її перетворення у складову федеративної Речі Посполитої, а тим паче здобуття самостійності, повністю були проігноровані, як і соціальні – посполитих. І це у той час, коли всі етноукраїнські землі у складі Речі Посполитої були звільнені з-під її влади. За таких обставин й відбулося

укладення 21 листопада трагічного для прийдешнього розвитку революції й майбутньої долі України в цілому Замостянського перемир'я, що передбачало припинення воєнних дій, визнання влади короля, відведення війська на терени козацького регіону (у тогочасному тлумаченні "України") й поновлення дореволюційних порядків. У цьому відношенні рівень політичної самосвідомості гетьмана та його угруповання виявився навіть нищим ніж у радикально налаштованих старшин (зокрема І. Петрижицького) у 30-х рр. XVII ст., не кажучи вже про М. Кривоноса та його соратників.

Отже не має підстав оцінювати діяльність Б. Хмельницького упродовж 1648 р. як руського "Мойсея"; він не став ні відроджувачем Руської (Української) держави, ні борцем за досягнення нею незалежності від Речі Посполитої. Як і раніше, продовжував залишатися у полоні козацької станової ідеології, так і не трансформувавшись поки що у національного державного діяча.

МАКСИМ КРИВОНІС ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОТОЕЛІТИ 1648 р.

ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(*Кам'янець-Подільський*)

Однією з найбільш актуальних проблем дослідження Української національної революції XVII ст. залишається з'ясування перетворення козацької старшини в політичну еліту українського суспільства, яка перебувала в стані формування. На жаль, в українській історіографії до сьогодні продовжує ігноруватися вивчення цього процесу. Тому складається хибне враження, що відразу ж з її початком старшина Війська Запорозького стала виконувати функції політичної еліти новоутвореної Української (Руської) держави. Насправді набуття нею елітних якостей відзначалося тривалістю і суперечливістю. Вона повинна була пройти своєрідний перехідний період від свого зародження до досягнення повноцінного державотворчого потенціалу. А відтак пропонуємо ту частину козацької старшини,

яка досягала деяких елітних якостей у додержавний період, іменувати українською політичною протоелітою.

Революційний вибух 1648 р. послужив потужним чинником становлення угруповання протоеліти, якому, як це не дивно на перший погляд, протидіяв Б. Хмельницький. Хоча саме йому в історичній літературі й приписується роль "визволителя Русі" від польського панування, а втім, як засвідчує аналіз джерел, визначальну роль її звільнення відіграли М. Кривоніс та інші очільники радикального угруповання старшини, котре еволюціонувало в протоеліту, а не гетьман.

Однак, даний аспект його діяльності фактично залишився поза увагою науковців. Лише опосередковано торкалися її висвітлення М. Грушевський, І. Крип'якевич та Ю. Мицик. Тому зробимо спробу в основних рисах реконструювати історичну значимість постаті М. Кривоноса у відроджені становлення протоеліти перерваної придушенням повстання 1637–1638 рр. і прийняттям "Ординації" 1638 р.

М. Кривоніс, друга за авторитетністю фігура (після Б. Хмельницького) у гроні провідників Української революції (на початковому її етапі), через обмеженість джерельної інформації оповита таємничістю і міфологічними образами. За 8 місяців своєї діяльності (квітень–листопад) начебто яскравий метеорит промайнув на політичному небосхилі доленосних подій, навіки увійшовши в пам'ять українського народу як легендарний герой його боротьби за незалежність. Науковці припускають, що він народився на початку XVII ст., але невідомо у якому населеному пункті. У джерелах знаходимо інформацію про Могилів (очевидно йдеться про Могилів-Подільський), Остріг, Вільшани (на Черкащині), Житомирщину, Полісся тощо. Припущення В. Кривошеї та Ю. Мицика про його шляхетське походження є вельми сумнівним. Поділяємо міркування Л. Винара, що М. Кривоніс походив "...радше з міщанства або простолюддя". У молодості займався ремеслом і торгівлею. За даними сучасника подій, польського історика В. Коховського, начебто за "розбій" (можливо за вбивство котрогось із шляхтичів) був засуджений до смертної кари. Уникнувши її, подався на Січ і почав козакувати, перебуваючи в лавах радикально налаштованого запорозького товариства. Своєю мужністю та організаційними здіб-

ностями прославився у морських виправах. Як засвідчував львівський райця С. Кушевич, восени 1648 р. він "Зустрівся з Максимом Кривоносом, який упродовж тривалого часу, починаючи з молодих років, був вишколений в усіх видах морської служби, побувавши в усіх найнебезпечніших і найважчих місцях Гелеспонту й Середземного моря; добре знався з ворогами й океаном (Атлантичним? – Авт.). Здавалося, що він панував не тільки над поляками, але і над своїми товаришами по зброї".

Припускаємо, що на початку 1648 р. перебував на Січі, й будучи там впливовою особистістю, міг посприяти передачі Січі повстанцям, очолюваних Б. Хмельницьким. Мабуть і тому, обраний у середині лютого гетьманом, останній призначив його старшиною (полковником?). Взяв участь у Жовтоводській битві; відіграв важливу роль у розгромі польського війська під Корсунем. У цей час входив до кола найближчих соратників гетьмана. Ймовірно під впливом його та інших радикально налаштованих старшин було сформовано програму вимог до Варшави, яка передбачала скасування на теренах козацького регіону України "управління Речі Посполитої" й утворення тут удільної держави з визначеними кордонами ("вільного козацького ("Руського") князівства"). Так вперше і востаннє у 1648 р. очільники повстання висунули ідею витворення автономної "козацької" держави у складі Корони Польської.

Позаяк, після отриманих перемог гетьман на чільне місце висуває старшин з-поміж реєстрового козацтва, а радикально налаштованих відправляє у різні регіони України з метою встановлення над ними контролю Війська Запорозького, Б. Хмельницький, не без впливу на нього угодовськи зорієнтованої козацької еліти, припиняє наступальні операції, погоджується на укладення перемир'я і стає на шлях пошуку порозуміння з Варшавою. Цей політичний курс істотно загальмував процес перетворення старшини у політичну протоеліту, котра з цього часу почала рекрутуватися, як правило, із середовища її радикальної частини. Й головну роль у ньому (насамперед на Правобережній Україні) почав відігравати М. Кривоніс, де-факто ставши їхнім неформальним проводирем. Увійшовши в кінці першої декади червня з Черкаським полком у складі 400 козаків на територію Брацлавщини, до кінця липня, утворивши

з показаченого поспільства щонайменше 20-тисячне військо, звільнив від польського панування територію Брацлавського воєводства, півдня Житомирщини й Південно-Східної Волині. Саме М. Кривоніс та його найближчі соратники Д. Гиря, Кривоносенко, Браха, Копейка, Півмісяця, Трифон та інші й склали ядро радикального угруповання, а не гетьман з його помірковано-угодовським. Саме воно і очолювало повстання селян і міщан у боротьбі за звільнення Русі з-під польської влади. Маврацію М. Грушевський, стверджуючи, що "...ідеологія Кривоноса – ідеологія отсього повстання взагалі; він нічим не вирізняє себе з нього, з його завдань і мотивів, і виступає як представник війська".

Найважливішими політичними наслідками походу М. Кривоноса стали: пришвидшення формування української протоеліти; утворення на звільнених теренах адміністративно-територіального устрою Української держави, що народжувалася у полум'ї революції, та кристалізації ідеї "...відсунення кордонів Польщі до Вісли". Тому не випадково власне М. Кривоніс у польських джерелах однозначно йменувався найзатятішим ворогом Польщі. Казиміжський райця М. Голінський називав його "гетьманом козацького розбійництва". Анонімний автор підкреслював, що саме він "...найбільше з усіх злого по Україні, Волині, Русі поробив. Жодне місто, або рідко яке, могло йому вчинити спротив. Цей не тільки над живими, але й мертвими в гробах знущався і Хмельницького до такого ж пролиття крові побуджував". На відміну від гетьмана, не довіряв мирним перемовинам з Варшавою і наполягав на продовженні наступальних дій.

Звертає увагу на себе самостійність його дій, які не завжди узгоджував з Б. Хмельницьким. Кидається у вічі перебирання на себе повноважень, які належали до компетенцій гетьмана: продовження чи припинення воєнних дій, турбота про долю козацького посольства, самостійність відносин з Кримом та ін. "Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду, – як слушно зауважував М. Грушевський. – Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою". Маючи у розпорядженні створене військо і величезний авторитет

серед повсталого поспільства й радикалізованої частини козацтва, інтуїтивно відчував свою спроможність претендувати на статус очільника (гетьмана) всеукраїнського повстання. Отримавши десь 21–23 липня наказ Б. Хмельницького припинити "свавілля" і повернутися до військового табору, він начебто відписав йому: "...ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути як і ти, не буду тебе слухати". Це був виклик, який гетьманом був прийнятий. Тому в кінці місяця надіслав М. Кривоносу наказ негайно зі своєю старшиною з'явитися до гетьманського табору, аби взяти участь у роботі військової ради.

Тим часом М. Кривоніс у боях 26–28 липня під Старокостянтинівим змусив відступити польське військо, очолюване князем І. Вишневецьким, яке налічувало (разом зі слугами) понад 20 тис. жовнів. Внаслідок чого планував продовжити похід на Поділля з метою захоплення Меджибожа, Бара й Кам'янця-Подільського. Проте, отримавши розпорядження гетьмана, змушений був з полковниками та іншою старшиною його виконувати. Вірогідніше всього з'явився на раду близько 5–6 серпня. Але несподівано для нього Б. Хмельницький наказав прикувати до гармати, а також стратити і ув'язнити понад 100 найближчих соратників. Але наступного дня звільнив М. Кривоноса та інших ув'язнених. Мало цього, залишив на посаді полковника й зберіг за ним командування над утвореним ним військом. Джерельна інформація не дозволяє виявити причин такого повороту розвитку подій. Можемо тільки припустити, що гетьман, зважаючи на його вплив у війську і небезпідставно побоюючись виступу козацтва у захист арештованого, вирішив уникнути міжусобиці.

Відомо, що і після цього інциденту М. Кривоніс, підтримуваний полковником П. Головацьким й іншими старшинами, рішуче виступав проти укладення угоди з Річчю Посполитою. Відігравши важливу роль у розгромі польського війська у Пиллявецькій битві 21–23 вересня, саме він, а не очільник татар Тугай-бей, на старокостянтинівській старшинській раді (бл. 26 вересня) запропонував продовжити похід з метою або здобути перемогу над Польщею, або укласти з нею "справедливий" мир. Ця пропозиція знайшла підтримку, внаслідок чого здійснюється Західний похід українського війська. А під час облоги

ним Львова належав до того кола старшин, які наполягали на захопленні міста й "зруйнуванні польської держави". **Отже, саме вони формуючи ідею незалежнення України від Польщі, й викристалізовувалися у політичну протоеліту.** Свою позицію намагалися відстояти під час замостянських переговорів 20–21 листопада з королівським посланцем Я. Смяровським. За даними джерел, М. Кривоніс, П. Головацький та інші старшини виступили проти укладення перемир'я з польською стороною, на що погоджувалися Б. Хмельницький та його помірковано-угодовське угруповання. Всупереч пропозиціям короля, вони домагалися залишення під владою Війська Запорозького усіх звільнених західноукраїнських земель, а "...цю війну закінчувати не трактатами, а своїм щастям, яке їх супроводжує". Однак ця ідея не знайшла підтримки з боку більшості учасників козацької військової ради, внаслідок чого укладається Замостянське перемир'я, що передбачало припинення воєнних дій і відведення української армії на територію "козацького регіону" України.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що діяльність М. Кривоноса відіграла важливу роль у формуванні політичної протоеліти, а також державної ідеї яка передбачала утворення самостійної Української держави.

ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ У МОНОГРАФІЇ ЯКОВА ОГОРОДНИКА "ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО"

*ЮРІЙ СТЕПАНЧУК
(Вінниця)*

Громадсько-політична і наукова діяльність Якова Андрійовича Огородника (1894–1930) ще не стали об'єктом глибокого дослідження жодного вітчизняного чи зарубіжного історика. Першу спробу укласти життєпис цієї неординарної постаті в 2022 р. здійснив кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України В. Рекрут у монографії "Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник". Автор розвідки висвітлив основні

події в житті та громадсько-політичній діяльності Якова Огородника та проаналізував його подвижницьку працю на регіональному рівні. Проте В. Рекрут не здійснював глибокого аналізу творчої спадщини Я. Огородника, яка чекає своїх дослідників.

2 травня 2023 р. у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Валентина Отамановського відбулася презентація монографії "Яків Огородник. Гетьманування Івана Скоропадського", укладачами якої є В. Рекрут та Ю. Степанчук. У ній вміщено матеріали неопублікованої дисертації Якова Огородника "Гетьманування Івана Скоропадського", збереженої як рукопис і виявленої В. Рекрутом у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Чимало моментів монографії присвячено гетьману Івану Мазепі, який зважився на військово-політичний союз зі Швецією для спільної боротьби проти московського царства. Дослідник доводить, що ідея про перехід на бік шведів не була самочинною, а "за спільною згодою генеральної старшини, полковників та всього війська запорозького". Ба більше, старшина підштовхувала Мазепу, щоб у підходящу хвилину розірвати з Москвою. Зокрема, прилуцький полковник Горленко говорив Мазепі: "Як ми за душу Хмельницького вічно богові молимося та ім'я його ублажаємо, що Україну з ярма ляського визволив, так навпаки – і ми й діти наші у вічні часи душу й кості твої будем проклинати, якщо нас по смерті своїй у такій неволі залишиш".

Дійсні причини мазепиною переходу на сторону шведів бачимо в письмовій полеміці Мазепи зі Скоропадським, яку детально схарактеризував Я. Огородник. У своїх кореспонденціях Скоропадський запевняє, що в Мазепиних універсалах "жадного правдивого немає слова", від москалів на Україні "жадної вражди... не деється, але всякую приязнь, яко отъ единовѣрних, узнаемъ". Новий гетьман пише, що то лише Мазепині видумки, ніби цар хоче запровадити в Україні воевод, старшину та полковників до рук прибрати, козаків зачислити у драгуни, а людей посполитих "поработить". Все це Мазепа вигадав лише для того, щоб цим прикрити свою "измену", яку вчинив "не для

запобегання будто якому отчизне нашей злу... але для приватной своїй чести", "для свого ненаситного властолюбія".

У відповідь Мазепа писав, що він перейшов до шведів також і тому, що царське військо в порівнянні зі шведським не войовниче, щораз від ворога тікає, а прийнявши бій, неминуче його програє, отож немає рації зіставатись при цареві, якого чекає поразка, особливо тепер, коли шведи царських союзників побили, коаліцію знищили, і вся війна, як признавав сам цар, "на однихъ насъ осталась".

Мазепа вказував на економічні тягарі, які завдяки Москві лягли на Україну. Скоропадський з приводу цього пише, що всім, мовляв, відомо, хто саме податки та оренди встановлює: вони були не з царського указу, а більшість із них самовільно запровадив Мазепа. Скоропадський обіцяє, що "по Указу Его Царского Пресветлаго Величества за моимъ рейментарствомъ всякая полегкость народу будетъ учинена". Він заявляє, що при його вступі на гетьманство цар права та вольності України і словом своїм, і грамотою монаршою збереже. Скоропадський закликає не слухати Мазепиних "всепагубнахъ и прелестныхъ писемъ", бо вони повні "неправды и яду смертоносного" та ведуть країну до руїни.

Представлена праця має солідну джерельну базу. Автор широко використовує історичні джерела написані польською, французькою, латинською, англійською та німецькою мовами. До прикладу, чужинець Адлерфельд свідчить, що Мазепа та старшина відступили від Петра, щоб "повернути свою колишню свободу, від якої московити не залишили нічого, окрім тіні".

У дослідженні показано акції московської влади з дискредитації Івана Мазепи серед українського населення. Зокрема, цар Петро пообіцяв полегшити податкові тягарі, які Мазепа запроваджував ніби без його відома, виставляє себе оборонцем "Малороссійскаго края", й патетично заявляє: "можемъ непостыдно рещи, что некоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами, и привиліями, и легкостію похвалиться не может, какъ... малороссійской". Для внесення деморалізації в ряди мазепинської старшини московський цар пообіцяв усім, хто від Мазепи протягом місяця відступить, помилування своє дати та при маєтностях і статках їх залишити; коли ж хто в цей

термін не покається, то такий "восприметь, яко изменникъ, достойную смертную казнь".

Негативну роль із дискредитації гетьмана Мазепи відіграло й тодішнє вище духовенство. З царського розпорядження православні архієреї з'їхалися до Глухова, де 12 листопада 1708 р. оголосили анафему Мазепі. Водночас вони розіслали Україною для прочитання по всіх церквах своє послання, в якому об'явили, що Мазепа та "все его единомышленники съ нимъ самоизвольне отъ его царскаго пресветлаго величества до противныя части шведскія уделившіеся, от матери нашея церкви св. Восточныя суть отвержены и прокляты". Того самого дня прокляли Мазепу в Москві, де церемонію анафєми провів митрополит Степан Яворський разом із трьома митрополитами, двома архієреями та "сонмом" усяких нижчих осіб чорного й білого духовенства.

Не оминув Я. Огородник і державницьких поглядів гетьмана Івана Мазепи, зіставляючи їх із корисливими, чи залежними від Петра I переконаннями Івана Скоропадського. Автор зауважує, що Мазепа мав намір приєднати до Гетьманщини Слобідську Україну, заселену переважно українцями.

Порівнюючи Мазепу зі Скоропадським дослідник подає слова слуги Павла Полуботка – Стичинського, який говорив із докором міщанам, які ходили на молебень з річниці Полтавської перемоги над шведами та "проклятим іудою Мазепою": "чого ви святкували? за що Богові дякували?... не Мазепа проклятий іуда, а теперішній гетьман проклятий іуда, бо не стоїть за Україну й москалі її плюндрують"

Загалом, відстоюючи засади української державності, Яків Огородник ґрунтовно характеризує та порівнює діяльність гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського. На основі аналізу низки історичних джерел і літератури дослідник визначив фатальні об'єктивні й суб'єктивні чинники, які призвели до інкорпорації Лівобережної України до складу російської імперії. Представлена українській науковій спільноті праця істотно доповнить наявну історіографію з історії України-Гетьманщини.

ОСВІТНЯ МІСІЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XIX–XX ст.

НАДІЯ ТЕМІРОВА
(Вінниця)

Виходячи з потрактування еліти як частини суспільства, що виокремлюється інтелектуально, або морально та має розвинене почуття відповідальності, у другій половині XIX – на початку XX ст. до неї в українському просторі цілком вписуються великі землевласники. Володіючи істотними сільсько-господарськими угіддями, отримуючи суттєві статки, підтримуючи досить високий рівень особистого життя, маючи освіту, представники цієї верстви відчували больові точки загального поступу суспільства, особливо у сферах своєї зацікавленості. До таких, важливих для суспільства зламу XIX–XX ст. ділянок, відносилася освіта, без розширення якої проблематичним був подальший поступ. На підтримку освітніх проєктів представниками великих землевласницьких родин спрямовувалися чималі кошти, які або підтримували державні заклади, або забезпечували власну ініціативу. Добročинність у цій сфері виразно демонструє діяльність окремих агропромислових магнатів межі XIX–XX ст.

Освітня складова була помітно представлена у Смілянському маєтку Київської губернії. Ще у 1858 р. його власник Олексій Бобринський заснував початкове училище з трирічним курсом навчання. Щорічно його випускниками ставали до 30 осіб. Вартість навчання була досить помірною, учні з незаможних сімей від плати звільнялися. У 1880-х рр. на основі об'єднання церковно-приходської школи та чотирикласного училища постало двокласне, а від початку XX ст. – чотирикласне училище. У Смілі також працювали технічні класи, чоловіча та жіноча гімназії. Випускники цих закладів переважно працювали у маєтку чи на цукровому заводі, але були й ті, хто продовжував здобуття освіти. За сприяння Лева Бобринського при Смілянському цукровому заводі було збудовано однокласне міське училище, в якому безкоштовно навчалося 135 хлопчиків і дівчаток – дітей переважно майстрових і робітників підприємства. На утримання училища щороку витрачалося до 2700 руб.

Масштабом добродійної діяльності вирізнялися великі землевласники та цукрозаводчики Терещенки, якими чимала увага приділялась освітянським заходам. Артемій Терещенко заклав основи не лише родинного бізнесу, але й традицій добродійності. Його старший син Нікола, не маючи в юні роки можливості здобути освіту, у Глухові розбудував цілу освітню мережу – чоловічу й жіночу гімназії, повітове ремісниче училище, прогімназію. 1874 р. було відкрито учительський інститут, який є найстаршим начальним закладом педагогічного спрямування в Україні. У родинних маєтках були облаштовані навчальні заклади, серед яких, зокрема двокласні училища Міністерства народної освіти, Михайлівська сільськогосподарська школа. Паралельно виділялися кошти на здобуття освіти дітьми службовців маєтків чи підприємств. З переїздом до Києва Н. Терещенко продовжив втілювати освітні проекти – у місті було відкрито дві чоловічі гімназії, трикласну чоловічу торгову школу, першу в Росії жіночу торгову школу. Н. Терещенко не лише фінансував будівництво навчальних закладів, а й долучався до керування ними, будучи почесним піклувальником Першої Олександрівської чоловічої гімназії, Товариства поширення комерційної освіти. У 1896 р. він вирішив заснувати зразкове міське училище, задля чого було виділено 150 тис. руб., необхідні для будівельних робіт. Його син Олександр надав ще 220 тис. руб. – для придбання земельної ділянки та облаштування приміщення одразу двох училищ, чоловічого та жіночого.

Власники Мошногогородищенського маєтку у Київській губернії Балашови освіті приділяли неабияку увагу. Адже тут, окрім 18 церковно-приходських шкіл, функціонували два народні училища, Мошногогородищенська нижча сільськогосподарська школа Міністерства землеробства. Остання отримувала від міністерства 3500 руб. на забезпечення викладачів, близько 5 тис. руб. надавалися власниками маєтку. Ця школа приймала на навчання дітей службовців маєтку, а також навколишніх селян і загалом вихідців із Київської губернії. При цьому учні перебували на повному забезпеченні з боку власників маєтку. По завершенні навчання випускники залишалися працювати в маєтку. Загалом у цих закладах різного рівня

наприкінці XIX ст. навчалось до 2 тис. дітей. М.Балашов був почесним піклувальником народних шкіл Черкаського повіту, К.Балашова – Мошенського двокласного училища як його засновниця.

Серед освітніх закладів в українських губерніях на межі XIX–XX ст. вирізнялась Колегія Павла Галагана, яка давала можливість вступу до Університету Св.Володимира. Задля утримання закладу Григорій Галаган виокремив маєток площею понад 1 тис. дес., розташований у Чернігівській та Полтавській губерніях. Як згадував один із її вихованців, політичний діяч і дипломат УНР Микола Галаган, засновник колегії переслідував мету створення школи нового типу, яка б ґрунтувалася на англійській системі навчання, щоб "об'єднати кращі прикмети аристократії з кращими прикметами демократії", через що користувалась високим авторитетом у молоді. Окрім загального фінансування гімназії, Г.Галаганом утримувались стипендіати, для яких на кожному курсі виділялося 10 місць, одне з яких надавалося вихідцям з Прилуцького повіту. За роки існування навчального закладу з його стін вийшла ціла плеяда високоосвічених діячів – науковців, юристів, педагогів, громадсько-політичних діячів.

Красномовним свідченням розуміння значення розвитку вищої освіти для подальшого технічного прогресу є заснування у Києві Політехнічного інституту. Задля появи цього закладу долучилися понад 80 меценатів, серед яких великі землевласники й підприємці Терещенки, Ханенки, Сангушки, Браницькі, Щербатови та інші. Сукупно ними було пожертвовано неймовірну суму – близько 1 млн. руб. Окрім цього, Олександр Терещенко надав кошти Товариству допомоги нужденним студентам цього інституту – для відкриття гуртожитку та їдальні.

Безумовно, в основі зацікавленості великих землевласників в освіті перебувала прагматика їхнього способу існування, адже для розбудови власних господарств, освоєння нових напрямів підприємництва, підвищення своєї конкурентоспроможності і відповідно, збільшення прибутків у добу інтенсивної модернізації необхідно було залучення кваліфікованої робочої сили, появи якої вони і сприяли. До цього слід додати і прагнення формалізувати свій високий статус у суспільстві

через отримання різного роду звань і посад за суспільно корисну діяльність. Проте лише матеріально-статусними факторами добродійна діяльність, зокрема на ниві освіти, не може бути пояснена. Слід зважити на зацікавленість заможних аграріїв у розвитку суспільства, членами якого вони були. Отримання задоволення не лише від матеріальних прибутків, але й від усвідомлення спроможності підтримати інших людей, давши їм роботу, роз'язавши їхні соціальні проблеми, створивши умови для підтримання здоров'я, надавши можливість здобути освіту – виразна риса великих землевласників зламу ХІХ–ХХ ст. Її квінтесенція сформульована у фамільному девізі Терещенків: "Прагненням до суспільної користі".

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

- Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Блащук Світлана** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Ващук Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Вирський Дмитро** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Гончар Ольга** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Гурбик Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Калуцький Сергій** – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Ковальчук Алла** – магістр образотворчого мистецтва, завідувач художнього відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Кононенко Василь** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Константинов Валентин** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів, Молдова)
- Парацій Володимир** – старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею (Бережани, Україна)
- Степанков Валерій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанчук Юрій – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

Темірова Надія – доктор історичних наук, професор Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

ЗМІСТ

Програма	4
Андрій Блануца (<i>Київ, Україна</i>) Князі Ружинські як військові діячі у війні Речі Посполитої проти Московської держави	6
Світлана Блащук, Дмитро Ващук (<i>Київ, Україна</i>) Академік Микола Василенко та питання реституції Литовської Метрики	9
Дмитро Вирський (<i>Київ, Україна</i>) Аристократія і свобода: специфіка східноєвропейського раннього модерну	12
Ольга Гончар (<i>Київ, Україна</i>) Українська інтелектуальна еліта & правляча еліта Російської імперії: взаємодія і протистояння	17
Андрій Гурбик (<i>Київ, Україна</i>) Становлення козацької еліти Українського гетьманату XVII ст.: владні щаблі генеральної та полкової старшини	20
Сергій Калуцький (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Аристократія ідеальної держави Платона – творці сенсів й охоронці справедливого устрою	25
Алла Ковальчук (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Скарби художнього відділу музею. Портрети представників польської аристократії XIX ст. у колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	29
Василь Кононенко (<i>Київ, Україна</i>) Сприймання еліти у свідомості укладачів "Конституції Пилипа Орлика" 1710 р.	36
Валентин Константінов (<i>Кишинів, Молдова</i>) Політичні еліти Молдавського князівства у перші десятиліття XVII ст.	38
Володимир Парацій (<i>Бережани, Україна</i>) До пізнання інтелектуальних інтересів магнатських родин: про бібліотеку Сенявських у бережанському замку	39

Валерій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Богдан Хмельницький у 1648 р.: руський "Мойсей" чи очільник козацького повстання? Постановка проблеми	43
Віталій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Максим Кривоніс та формування української політичної протоеліти 1648 р.	48
Юрій Степанчук (<i>Вінниця, Україна</i>) Образ Івана Мазепи у монографії Якова Огородника "Гетьманування Івана Скоропадського"	53
Надія Темірова (<i>Вінниця, Україна</i>) Освітня місія великих землевласників України на зламі ХІХ–ХХ ст.	57
Інформація про авторів	61

Наукове видання

ІІІ КРУГЛИЙ СТІЛ
“Від аристократії до еліти:
домодерні та модерні ідентичності,
ієрархії та середовище правлячої верстви”

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський, 20 червня 2023 р.

Відповідальний редактор

Сергій Калуцький

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Підписано до друку 03.07.2023 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 3,8. Обл.-вид. арк. 3,2.

Наклад 300 прим. Зам. 22. 2023 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.